

DR. FEKETE KÁROLY

A református liturgikák története a XIX-XX. században*Tonk Sándor szeretett rektortársam emlékére***I. A XIX. század — A liturgika-tudomány megjelenésének kora****1. Történeti helyzetkép**

A Türelmi Rendelet (1781) megjelenése valóságos korszakhatár a magyar protestáns egyházak történetében, amely a szabad vallásgyakorlat lehetővé tételével felszínre hozta azt a vágyat, hogy a különböző külső-belső rendet kialakító református egyházkerületek kerüljenek közelebb egymáshoz. Az 1791-es Budai Zsinat már meg is fogalmazta ezt, s kijelölte a teendőket a magyar reformátusok egységének megvalósítására. Ennek egyik eszköze éppen a liturgiai kérdések rendezése lehetett volna. Egyöntetű megállapítás volt ugyanis az, amit 1811-ben a Tiszáninneri Egyházkerület közgyűlése így fogalmazott meg: “Már nagy ideje annak, hogy a magok szent Vallásának tisztaságát és szép rendét szerető Magyar Reformátusok, szomorúan kénytelenek azt tapasztalni, hogy ha szintén ők a magok hitbeli Tudományaira nézve, a Helvétziai Vallástételt mindnyájan egygaránt bevették, és követik is; de még is a vallásbeli külső Rendtartások tsaknem annyiféleképen gyakoroltatnak, a mennyi Gyülekezetek találhatnak.”¹

Mivel tehát a Budai Zsinat után sem történt lényeges változás, ezért külön-külön adtak ki istentiszteleti rendtartásokat az egyes egyházkerületek: Veszprémi Ágenda 1805.; Dunáninneri Ágenda - Vác 1806.; Tiszáninneri Liturgia – Onga 1811.; Fördös Lajos Ágendája – Kecskemét 1847.; Révész Bálint: Egyházszeretartástani Beszédek 1853.; Erdélyi Ágenda 1855.;

A Türelmi Rendelet utáni fellélegzés összekapaszkodást, teológiai együtt-haladást eredményezett a hazai evangélikus és református egyházban. Megfogalmazódott egy időben a két protestáns felekezet egyesítésének lehetősége is. Az 1817-ben létrejött porosz evangélikus-református unió gondolata Magyarországon is hatott. Három ponton kellett az 1842-ben indult Protestáns Egyházi és Iskolai Lap köréhez tartozók szerint egyeztetést kezdeni: az úrvacsora, a predestináció és a liturgia kérdésében. Látásuk szerint a két egyház álláspontjának ezeken a pontokon kellett volna közelednie egymáshoz. Megállapították, hogy a két egyház úrvacsoratana alig különbözik, s megegyezést véltek felfedezni Kálvin és a Formula Concordiae között. A predestinációtan összehangolását úgy gondolták megoldani, hogy a predestinációt Isten mindent tudásával kell behelyettesíteni, hiszen Istennél minden meghatározott. A liturgia ügyében az eltérések megszüntetésére azt találták ki, hogy közös ágendát kell kiadni. Az eltérés nem is lényeges, mivel egyik egyháznak sincs egységes liturgiája.² Ezekhez az elvi-teológiai ügyekhez jött még a pesti közös protestáns főiskola ideája.³

A század derekán egy kétirányú mozgás indult el. Az *egyik* irány a liberálisoké volt, akik nem tisztelték az egyház múltból örökölt, patinás formáit. Visszamaradt ócskaságnak, nyűgnek érezte őket és helyettük az egyéni elképzelések szabadságának érvényesülésétől várta a fejlődést, a világgal való lépéstartást, ami egészen szembeötlő volt a korban. Ez kitűnt a nyelv, a költészet, a hazai tudományosság és a közélet fejlődéséből. Valami ilyesmi

¹ *Liturgia*, vagy a közönséges istentiszteletnek, és az arra tartozó némely szent rendtartásoknak és foglalatosságoknak módja és formája. Sárospatak. 1832. Részlet az Előbeszéből.

² Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1842. 103kk. Kolmár I.

³ Csekey Sándor: *Az alapítás kora*. In: A Budapesti Református Theologiai Akadémia története 1855-1955. Szerk.: Pap László-Bucsay Mihály) Budapest. 1955. 7-37.

változást szerettek volna megtenni az istentisztelet nyelvezetében, tartalmában és stílusában is.

A *másik* irányú mozgás a liturgia-egységesítés felé indult el. Az első ilyen javaslat 1855-ben a Tiszántúli Egyházkerület közgyűlésén született meg, majd a tiszáninneniekénél is felvetődött. A Magyarországi Református Egyház 1881. évi megalakulása után kitűnt, hogy a két mozgásirány kioltja egymást, fékezi s ellehetetleníti az egységes országos liturgia megszületését. Ennek következményeként az I. világháborúig tolódott a liturgia-egységesítés ügye.

2. Teológiai helyzetkép

A protestáns teológiatörténet XIX. századi irányzatai közül a racionalizmus, a liberalizmus, majd az ébredő vagy más néven ébredő teológia emelkedik ki. Mindháromnak van saját hangsúlya, de módszer tekintetében mégis egyek, mert a racionális módszer összefűzi őket. Ennek jellegzetessége, hogy a tények kritikai ismertetésével, a tételek szillogisztikus bizonyításával, az irracionális érvek mellőzésével, a jőzön belátásra hivatkozva bizonyítják a maguk igazát.⁴

A liberális teológia legfőbb jellemzői: erős hitvallás-kritika, sőt a felekezeten felüli általános vallásosság propagálása, feltámadás-vita, csoda-mentes keresztyénség. A liberális teológiai felfogásban Jézus csupán vallásos eszménykép, az immanens világ elnyeli benne a transzcendenst. Isten a természetben működő, azt átható immanens erő. Ebből törvényszerűen panteisztikus gondolatok következtek. Ez az irányzat a teológiából vallástudományt csinált. Célja az volt, hogy a vallást a teológiai ortodoxiától megszabadítva, visszavigye az emberi kedélyvilághoz.

Az ébredő teológia felfedezte a keresztyén személyiséget, a pozitív hozzáállást a Szentíráshoz. Az igeszerűség elindítja a belmissziói irányultságot, az élő keresztyénség mozgalmát. Felfedezik a reformátori gyökereket, Kálvin-renszánst bontakozik ki, ahol erőforrássá válik a hitvallásos szemlélet. "Az ébredő teológián belül felvett belmissziói, építő és értékteológiai megkülönböztetések csupán árnyalatok."⁵

3. A XIX. század elvi-liturgikákat író személyiségei és teológiai felfogásuk a református istentiszteletről

Az istentisztelet teológiájának és liturgiájának formálásában a legnagyobb szerep a teológiákon folyó liturgika oktatásnak jutott, amely önálló teológiai diszciplínaként éppen a XIX. század elején jelent meg a magyar református teológiai oktatásban.

Tóth Ferenc⁶ (Vörösberény 1768. november 19. – Pápa 1844. szeptember 2.) "híd-ember" a XVIII-XIX. század közötti magyar tudományosság történetében, aki az első magyar nyelvű, református elvi-liturgika szerzője volt. Debrecenben 1788-ban lett kollégiumi tógátus diák, majd senior. Egy esztendővel nevelőként töltött Bécsben, gr. Teleki Sámuel házában, majd 1800 tavaszától Göttingenben tanult. Hazatérése után, 1801-től lett teológiai tanár Pápan, majd lelkész, aztán esperes és 1827-től püspök. Tudományos munkássága elismeréséül 1830-ban teológiai díszdoktorságot kapott a göttingeni egyetemről.

⁴ Studia et acta ecclesiastica V. *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.* (Főszerkesztő: Dr. Bartha Tibor és Dr. Makkai László) Budapest. 1983. 155.

⁵ Koncz Sándor: *Hit és vallás.* Debrecen. 1942. 99.

⁶ Tóth Ferenc gyakorlati teológiai munkásságát átfogóan bemutatta és értékelte Benedek Sándor tanulmánya: Benedek Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája.* Theológiai Tanulmányok. Szerk.: Csikesz Sándor. 30. szám. Debrecen. 1930.

Liturgikája 1810-ben jelent meg Győrben. Tóth Ferenc teológiai felfogását tekintve J. L. Mosheim (1694-1754) és Chr. F. Ammon (1766-1850) göttingeni gyakorlati teológiai professzorok hatása alatt állt. *Liturgikája* megírásánál és felosztásánál kimutathatóan használta még A. H. Niemeyer (1754-1828) hallei professzor liturgikáját is. Benedek Sándor Tóth Ferencről írt disszertációja szerint: “Az istentisztelet miként Mosheimnél, úgy Tóth Ferencnél is csak a tanítás szempontjából jön figyelembe és így a tulajdonképeni cél, a gyülekezet lelki építése náluk csak másodrendű szerepet játszik.”⁷ Az istentisztelet célja a gyülekezet tanítása. Nála minden istentisztelet tanító istentisztelet, az alkalom csupán színezi a tanítást. Tóth Ferenc szerint “a Liturgikának ez a principiuma: Minden külső Vallásbeli tselekedetekben, tzeremóniákban, és külső Isteni tiszteletet illető rendelésekben, s az ezeket előadó Liturgiákban a legyen a tzél, hogy azok által a Vallásbeli megvilágosíttatás, az erköltsi megjobbulás, a Léleknek megnyugtatósa, és a külső Isteni tiszteletbeli okos rend, s külső Ekklesiái egyesség eszközöltessenek.”⁸

A jó liturgia Tóth szerint olyan, amelyik anyagában nem ellenkezik a keresztyén vallással, a felekezeti hitvallással; formáját tekintve legyen minél közelebb a Krisztus, az apostolok és az ősgyülekezet szokásaihoz.⁹ “Szükség továbbá, hogy a Liturgia inkább Practica, vagy szívet illető, az erkölcsi tselekedetekre felindító, mint speculatióval tellyes legyen.”¹⁰

Az elvi liturgika után liturgiátörténeti fejezetek következnek, ahol a hazai liturgiákat is sorra veszi. A gyakorlati liturgika első részében a felszentelés leírását adja, a másodikban az istentisztelet helyéről és idejéről ír, a harmadikban az istentisztelet részeit és módjait tárgyalja, ahol az éneklésről szóló fejezetek után külön, hosszabb paragrafust szán az orgonára (XXV.§.).¹¹ Az orgonát, mint amely az Isten lélekben való tiszteletének árt, a templomból kihagyandónak ítéli.¹² A további részekben egy-egy fejezetben írja le a keresztség kiszolgáltatását (IV.), a konfirmáció (V.), az úrvacsora (VI.), a házasságkötés (VII.), az egyházkelés (VIII.) és a temetés (IX.) liturgiáját.

A mű előszava szerint az volt a Tóth Ferenc célja, hogy “ennél fogva Vallásbeli Tzeremóniáinknak egész Systemáját, vagy alkotmányát, és a már kézben forgó régi, és ujj nyomtatott, és írásban álló, vagy ezután készíttendő Formulákat fundamentomosan megítélhessék, és mint Szent Vallásunk principiumaival, Zsinatjainknak végzéseivel, és Ekklesiái Törvényeinkkel, vagy Kánonainkkal megegyezőket, érdemek szerént betsülhessék, használhassák, és megvethessék.”¹³ Ennek érdekében megalkotta a hazai liturgikai terminus technikusokat, idézte a mértékadó külhoni és hazai, régi és kortárs teológusokat, s korrekt módon utalt a forrásokra. A diszciplina meghonosításához és elfogadtatásához ezek mind-mind hozzájárultak, s ez elvitathatatlanul Tóth Ferenc érdeme.

Zsarnay Lajos (Zsarnó 1802. január 1. – Pest 1866. június 13.) Tóth Ferenchez hasonlóan Göttingenben volt ösztöndíjas. 1829-től 1849-ig Sárospatakon a gyakorlati teológiai tanszéket vezette,¹⁴ aki később, 1860-ban tiszáninneni püspök lett.

Zsarnay 1847-ben megjelent *Paptan* c. munkájának első részét szánta a Liturgika tárgykörére. Ennek a fejezetnek a felosztása az alábbi: A bevezetésben fogalom-magyarázatot

⁷ Benedek Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theológiája*. Theologiai Tanulmányok. Szerk.: Csikesz Sándor. 30. szám. Debrecen. 1930. 82.

⁸ Tóth Ferenc: *Liturgika*. Győr 1810. 26.

⁹ U.o.: 27.

¹⁰ U.o.: 28.

¹¹ U.o.: 75-81.

¹² U.o.: 78.

¹³ Tóth Ferenc: *Liturgika*. Győr. 1810. Előljáró beszéd második oldala.

¹⁴ Életéhez és munkásságához ld.: Sárospataki Lapok 1891/690.

és rövid történeti bemutatást ad. Ezt követi a “közönséges liturgika” a kultusz céljáról, elemeiről, elveiről, a liturgiák változtatási szabályairól. Zárásként fontos megjegyzést tesz: “A liturgiai ügyesség megszerzésére segédeszközök lehetnek: a biblia, confessio szorgalmas olvasása; az egyházi régiségek s hazai liturgiák s egyházi szerkezet ismerete, vizsgálata, emberisméret, mely e részben is Pál apostol szerint 1Kor 9:22 minden, mindenknek akar lenni, jó példák és gyakorlat.”¹⁵ A “különös liturgika” cím alatt a sákramentumok kiszolgáltatásának rendjét tárgyalja. A többi istentiszteleti típust két csoportba sorolja, így beszél “rendes istentiszteletről” és “rendkívüli istentiszteletről”. “A rendes istentiszteleten értjük az egész gyülekezet összejövetelét bizonyos helyben és időben a végre, hogy Istent imádja, a keresztyén kegyes életet ébressze s erősítse.”¹⁶ Ezen a fejezeten belül liberális hangot üt meg: az éneklést az istentisztelet tanító részei közé sorolja (53.§.), a diktálásos éneklést botrányosnak tartja, az énekeskönyvet több ponton bírálja, az orgonák használatát viszont — Tóth Ferencsel ellentétben — nem tiltja: “A mennyiben már az orgona a kegyesség kimutatását nem hogy akadályozná, hanem inkább buzdítja, az éneklést egy hangon vezeti, mérsékli s egyenlővé teszi, káros visszaélésekre nem igen szolgál alkalmul: annyiban méltán számláljuk azon közönyös dolgok közé, melyeket Jézus és az apostolok sem nem tiltanak, sem nem parancsolnak, és így a mely egyháznak módja van benne, azt a templomba beviheti. Különben az is igaz, hogy az emberi hang bájosabb és szívindítóbb, mint minden más hangműszer.”¹⁷

Rendkívüli istentiszteletek alatt az olyan “egyházi és polgári társaság által rendelt vallásos rendtartásokat” érti, amilyen a házasság, a papszentelés, az egyházkelés és a temetés. Érdekessége ennek a fejezetnek, hogy a 64.§-ban “Atyafiság, sógorság” címen részletes leírást ad a vérségi távolság megtartására a párválasztás alkalmával.¹⁸

Zsarnayt, későbbi tanszéki utóda, Novák Lajos a Schleiermacher előtti iskola követői közé sorolja,¹⁹ bár már Schleiermacher hatások is érezhetők nála.²⁰ Egyházfogalmát is ennek hatására fogalmazza úgy, hogy “a keresztyén szentegyház vagy ekklésia a hívők szabad egyesülete vallásos és erkölcsi tökéletesedés végett, vagy hogy a keresztyén vallásos élet, az igaz hit és kegyesség fentartassék és előmozdittassék s az emberek azon üdvnek, a melyet Krisztus szerzett, részesei legyenek.”²¹ Ez az alapállás formálja a liturgiáról alkotott definícióját is: “a liturgiát, az ahoz tartozó beszédeket, cselekedeteket úgy rendezd és szolgáltatd ki, hogy az által az egyház célja, a keresztyén hit, tiszta erkölcs fentartassék s előmozdittassék.”²²

Zsarnay teológiai felfogása szerint a magyar református teológia romantikus árnyalatához tartozott.

Tóth Mihály (Debrecen 1807. szeptember 15. – Debrecen 1879. december 28.) peregrinusként járt Bécsben és Berlinben. Losoncon 1839-től lett teológiai tanár, 1857-től pedig Debrecenben. A liberális teológiai irányzattal szemben álló ún. “újortodoxia”²³ alakja,

¹⁵ Zsarnay Lajos: *Paptan*. 2. kiadás. Sárospatak. 1854. 31.

¹⁶ Zsarnay Lajos: *Paptan*. 2. kiadás. Sárospatak. 1854. 57.

¹⁷ Zsarnay Lajos: *Paptan*. 2. kiadás. Sárospatak. 1854. 68.

¹⁸ Ld. Tóth Mihály: *Egyházzertartástan alapvonalai* c. művét is, ahol az 55.§-ban ad erről tájékoztatást.

¹⁹ Novák Lajos: *A gyakorlati teológia mai munkaköre*. Tanári székfoglaló beszéd. 1897. szeptember 8. In: A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola Értesítője az 1897-98. iskolai évről. Sárospatak. 1898. 11.

²⁰ Koncz Sándor: *Hit és vallás*. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása. Tanulmányok a rendszeres teológia és segédtudományai köréből. 6. Debrecen, 1942. 63-64.

²¹ Zsarnay Lajos: *Paptan*. 2. kiadás. Sárospatak. 1854. 3-4.

²² Zsarnay Lajos: *Paptan*. 2. kiadás. Sárospatak. 1854. 14.

²³ Az újortodoxia irányzata azért alakult ki a XIX. század dereka után, mert a liberális teológiai iskola Ballagi Mór vezette ága, amelynek sajtóorgánuma a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap volt, elkezdte vitatni a Jézus Krisztus feltámadásáról szóló keresztyén tanítást. Az újortodoxia vezéralakja Filó Lajos nagykörösi lelkész lett,

amelynek Révész Imre és Balogh Ferenc meghatározó jelenléte miatt a debreceni Kollégium volt a központja.

Tóth Mihály az 1873-ban megjelent *Egyházzertartástan alapvonalai* című művében fejtette ki liturgikai tanításait. A külföldi szakirodalomból különösen L. Hüffel, J. H. A. Ebrard, K. R. Hagenbach, Nitzsch és Schleiermacher műveit használta, közülük is kiemelkedően Hagenbach hatása érezhető nála.

A kultusz célját meghatározó fejezetben túllépett kortársainak felfogásán. Elhatárolta magát az egyoldalú racionalistáktól, a protestáns ortodoxiától és pietizmustól. A kultusz célját az *épületességben* határozta meg: “mi épülni és erősödni kívánunk a ker. vallásban, új lelki eledellel akarunk táplálkozni, s új erőt, elevenséget nyerni az élet bajainak elhordozására. Kétségtől eszményi oldaláról fogva fel a cultust, előképe az mintegy, sőt kezdete, élvezete az örök életnek, s ellentétben a világi zajával a cultus — valódi ünnep, vagy ünneplés.”²⁴

Vagyis ezekben a gondolatokban Tóth Mihály az istentisztelet lelkigondozói és eszkatológiai aspektusáról beszél. Mindezt teszi évekkel korábban mint Theodosius Harnack és E. Chr. Achelis, akiknek a gyakorlati teológiájában kulcsszóvá vált az *épülés-építés* fogalma²⁵. Sőt még tovább megy, amikor azt mondja: “nem csupán és egyedül a ker. hit élet ébresztése itt a cél. Nem szabad felednünk, hogy a cultus nem a mi szabadtetszésünk és választásunktól függő mulékony emberi mű, hanem Istennek munkája is mibennünk, úgy hogy nem csak mi szentelünk ünnepet Istennek, hanem ő is akar mi nekünk ünnepet készíteni. És így a cultusban nem csupán a forog fenn, hogy mi adjunk, hozzunk vagy ajándékozzunk Istennek tetsző kedves áldozatot, hanem hogy az ő irgalmának kimeríthetetlen tárából mi is kegyelmet nyerjünk a kegyelmekre. Annál fogvást a lelki vagy mennyei jók odaadása és elfogadásában áll a cultus egész tartalma s lefolyása.”²⁶ Az a gondolat, hogy az istentiszteleten Isten is cselekszik, nemcsak az ember, majd K. Barth teológiája révén lesz a XX. századi istentisztelet-felfogás megújítója.²⁷

Tóth Mihály saját kora istentiszteletének hibáit világosan látja, s több helyen is javaslatot ad, hogyan lehetne javítani rajta.²⁸ A magyar református liturgikák történetében először beszél a művészet és a keresztyén kultusz viszonyáról (21.§.), s három alapelvet szögez le: 1. a művészetet alárendeli az istentiszteleti célnak, 2. a művészet részvétele a kultuszban mindig a keresztyén szellemből fakadjon, 3. a művészeti ágak mindegyike csak a hívek buzdítására és lelki épülésére történhet. Tóth Mihály, könyve 42-55. oldalain részletes hymnologiai ismertetést ad, majd hagyományos módon foglalkozik az általános és különös kultuszformákkal, illetve a keresztyén kultusz kellékeivel.

Mitrovics Gyula (Sátoraljaújhely 1841. május 16. – Debrecen 1903. január 25.) Sárospatakon végezte a teológiát. Tanulmányúton járt Heidelbergben, Göttingenben és Zürichben. 1868-1895 között Sárospatakon professzor, majd 1896-tól Debrecenben

---

aki visszanyúlt a reformátori tantételekhez. Az irányzathoz ld.: Studia et acta ecclesiastica V. *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978.* (Főszerkesztő: Dr. Bartha Tibor és Dr. Makkai László) Budapest. 1983. 156-174.

²⁴ Tóth Mihály: *Egyházzertartástan alapvonalai.* Debrecen. 1873. 25.

²⁵ V.ö.: Th. Harnack: *Praktische Theologie.* Erlangen 1877. I-II. 17-29.; E.Chr. Achelis: *Lehrbuch der praktischen Theologie I-II.* Leipzig 1898. 25kk.

²⁶ Tóth Mihály: *Egyházzertartástan alapvonalai.* Debrecen. 1873. 25.

²⁷ V.ö.: Barth Károly: *Istenismeret és istentisztelet.* Fordította: Maller Kálmán. Bp. é.n. 149-165.

²⁸ Tóth Mihály: *Egyházzertartástan alapvonalai.* Debrecen. 1873. Javaslataira példaként ld. a 35.oldalon: “A közistentiszteletre rendelt énekek dallamainak készítésére, és zeneszerű betanítására, városon mint falun, nagyobb gond fordítandó, s az éneklés összhangzóbbá, s buzdítóbbá tételére, az orgona templomi zenéje behozandó, e végre szakavatott énekvezérek eleve képeztetvén.” — Vagy egy másik javaslatát ld. a 39. oldalon, ahol Hagenbach istentiszteleti rendjét idézi.

lelkipásztor volt. A szabadelvű teológiai irány egyik vezéregyéniségeként tartja számon a hazai teológiatörténet.

Liturgikája már 1888-ban elkészült kéziratban, ami csak 1913-ban jelent meg nyomtatásban a Papi Dolgozatok VII. kötetében. Csikesz Sándor talán túlzóan nagyra értékelte, amikor azt írta róla, hogy “nem avul el Mitrovics posthumus liturgikája”.²⁹ Az viszont kétségtelen, hogy kora legjobb német forrásmunkáit használja, s terjedelmében, feldolgozásmódjában a XIX. század legátfogóbb liturgikáját adta közre az életmű-sorozat gondozó fia³⁰.

Markáns Schleiermacher idézetek jelzik, hogy hatása érvényesül Mitrovicsnál is. Az istentisztelet céljánál például kijelenti: “Az egyedül helyes felfogásnak ad kifejezést Schleiermacher: 'Az istentiszteletnek principiuma a hit; ahol az még nincs jelen, hanem még csak megteremtetni szándékolatik, ott nincs istentisztelet’”.³¹ Az istentisztelet öncél: nem theurgia, nem tanítás; a liturgia reprezentatív, előterjesztő cselekmény³²: “egyszerűen arra törekszik, hogy kifejezést adjon annak a viszonynak, amelyben az ember Istennel áll és mindazoknak az érzelmeknek és boldog tudatnak, amelyek az embernek Istennel való viszonyából és összeköttetéséből következnek.”³³ Az istentisztelet nélkülözhetetlen feltétele “a buzgóság közös érzelme és eme közös érzésnek különösen egymásra ható ereje.”³⁴ Jellegzetes e résznél az *érzelemlételem* kifejezés.

Mitrovics éles, polemizáló hangot üt meg a zsidó és a katolikus istentisztelet-felfogással szemben. De kora református istentisztelet-felfogásával szemben is kritikus.³⁵ A szertartások nemzetközi és hazai történetét részletesen tárgyalja. Liturgiai megállapításai — liberális teológiai alapállásából következően — olykor nélkülözik a biblikus megalapozottságot, s inkább antropocentrikus nézőpontúak, kivéve azt, hogy a protestáns istentisztelet megkülönböztető vonásának tartja a kölcsönösség és közösség elvét (*koinonia*).³⁶

Csiky Lajos (Kenderes 1852. augusztus 5. – Mátészalka 1925. február 3.) Révész Bálintnak, az első debreceni gyakorlati teológiai professzornak a tanítványa. Külföldi tanulmányútra a debreceni Kollégiumból ment. Edinburghban és Baselban járt, de teológiai gondolkodására életre szólóan rányomta bélyegét Balogh Ferenc professzor hatása. A református egyházi ébresztő irány képviselője, amelyet építő teológiának is szoktunk nevezni. Csiky Lajos sokat fáradozott a különböző belmissziói munkaágak hazai meghonosításán. 1881-től Debrecenben teológiai tanár³⁷ mint Tóth Mihály utóda; 1914-ben vonult

²⁹ *A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői*. Theologiai Szemle. X. évf. Debrecen 1934. 22.

³⁰ A kötet tartalmaz még két tanulmányt: *A polgári házasság törvényei* – 1895-ben jelent meg először (239-310); *Egyháziatlanság és üres templomok* – 1876-ban írta (312-362).

³¹ *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII.* Liturgika. Debrecen 1913. 18. V.ö.: Schleiermacher: *Praktische Theologie*. Berlin 1850. 70.; így véli Hagenbach és Bassermann is.

³² *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII. Liturgika*. Debrecen 1913. 25-26.

³³ *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII. Liturgika*. Debrecen 1913. 27.

³⁴ *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII. Liturgika*. Debrecen 1913. 31.

³⁵ *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII. Liturgika*. Debrecen 1913. pl. 54-55.; *Egyháziatlanság és üres templomok* c. írásában végig erről szól. Csupán egy liturgiára vonatkozó kritikai részlet álljon itt: “Nagyban csökkent a híveink vallásos buzgóságát, sok embert visszatart, vagy legalább igen kis mértékben vonz, az a rendtartás, amellyel istentiszteletünkben ez idő szerint élünk; az a nyomott, rideg hangulat, mely az egészen végig vonul. Én egy más alkalommal, élő példákra, liturgikai elvekre hivatkozva, hosszasan igyekeztem feltüntetni, hogy protestáns istentiszteletünkben mennyi a bizonytalanság, az egyöntetűség hiánya; mennyi az izetlenség, az olyan szertartási részlet vagy eljárás, mely lélektani és szépművészeti elvekre utközik, mely azokkal homlokegyenest ellenkezik.” *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII.* Debrecen 1913. 352.

³⁶ *Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII. Liturgika*. Debrecen 1913. 44-45.

³⁷ Székfoglalójának címe: *A három első századbéli keresztyének nyilvános isteni tisztelete*. In: Értésítvény a reformátusok Debreczeni Főiskolájáról. 1881-82. Tanévről. Debrecen. 1882.

nyugállományba. Az imádságtan³⁸ nagy szakértője és több imádságos könyv szerzője. Művei a református konfesszionális teológiát tükrözik.

Egyházzsartartástan (Debrecen, 1892.) című liturgikájának elméleti része J.J. van Oosterzee utrechti professzor munkájának átdolgozott fordítása. A református istentisztelet alapelveit sorra véve szól az igeszerűségről, az istentisztelet szellemi mivoltáról, a szabadság elvéről, a jó rend megtartásáról és a gyülekezet öntevékenységről.³⁹

Csikesz Sándor 1934-ben azt állapította meg, hogy: "A Liturgika terén Csiky Lajosnak a millennium körüli kor színvonalát tükröző művének nincs követője."⁴⁰ Egyet kell azonban értenünk azzal az értékeléssel, amely kiemeli Csikyvel kapcsolatban, hogy "életét és munkásságát megismerve méltatlan a két világháború között támadt lekicsinylő értékelése és lovagi címének gúnyolása."⁴¹

Novák Lajos (Gönc 1855. január 1. – Sárospatak 1917. február 16.)⁴² Debrecenben végezte teológiai tanulmányait. Jelentős lelkipásztori gyakorlattal rendelkezett (Cserépfalu, Kassa, Céce, Abaújbakta, Ungvár), amikor 1896-ban meghívták Sárospatakra a gyakorlati teológiai tanszék vezetésére. A közvetítő teológiai irányzat híve, amelynek jegyében a hit és az értelem összebékítéséért fáradt. Az irányzat erős egyházi és gyakorlati érdeklődését tükrözi Novák Lajos 1897. szeptember 8-án *A gyakorlati theologia mai munkaköre* címmel tartott székfoglaló beszéde. A gyakorlati teológia anyagának kezelését két szempontból tartotta figyelembe veendőnek: "mint teológiai szak, a theologia tudományos érdekéből, mint az egyházi életről szóló tudomány, az egyház gyakorlati érdekéből. Ezt pedig az által oldhatja meg egészen, ha anyagát tudományosan ugyan, de mégis úgy dolgozza fel, hogy munkájából az egyház gyakorlati életének hű és megvalósítható képe domborodik ki".⁴³ Ennek érdekében tanítási módszerében azzal akar újítani, hogy a teológia egyéb területeinek eredményei mellett – Bassermann nyomán – interdiszciplinárisan, a segédtudományokat is bevonva kíván tájékozódni: a teológiai területek figyelemmel kísérése után: "majd jönnek az egyházi életet közlő művészetek és tudományok: ezek elől a gyakorlati theologia el nem zárkozhatik, mert hogyan alkotná meg kultustanát vagy Liturgikáját a képzőművészetek, Homilétikáját a Szónoklattan, Katekhétikáját a nevelés és oktatástan, Lelkigondozástánát a lélek- és az embertan és néprajz alaposabb ösmerete és ügyes alkalmazása nélkül?"⁴⁴ Novák Lajos szemléletmódját — néhány kritikai megjegyzéstől eltekintve — elismerően méltatja a fiatal Ravasz László.⁴⁵

Istentiszteleti szertartástan (Liturgika) című sárospataki kurzusa 1901-1902 körül már elkészült, de kéziratban maradt.⁴⁶ Egybevetve azt Mitrovics posztumusz Liturgikájával, sok hasonlóságot találunk⁴⁷. Schleiermacher után az istentiszteletet előterjesztő cselekménynek

³⁸ Csiky Lajos: *Imádságtan* (Euchetika). Debrecen. 1886.

³⁹ Csiky Lajos: *Egyházzsartartástan*. Debrecen. 1892. 33-38.

⁴⁰ *A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői*. Theologiai Szemle. X. évf. Debrecen 1934. 21.

⁴¹ *A Debreceni Református Kollégium története*. Szerk.: Barcza József. Budapest. 1988. 247.

⁴² A temetésén mondott beszédekét ld.: Sárospataki Lapok. 1917. 57kk

⁴³ Novák Lajos: *A gyakorlati theologia mai munkaköre*. Tanári székfoglaló beszéd. 1897. szeptember 8. In: A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola Értesítője az 1897-98. iskolai évről. Sárospatak. 1898. 14-15.

⁴⁴ Novák Lajos: *A gyakorlati theologia mai munkaköre*. Tanári székfoglaló beszéd. 1897. szeptember 8. In: A Sárospataki Ev. Ref. Főiskola Értesítője az 1897-98. iskolai évről. Sárospatak. 1898. 15.

⁴⁵ Ravasz László: *Bevezetés a gyakorlati theológiába*. Kolozsvár. 1907. 36. Ravasz kritikája: "Az egyház meghatározása szabadelvű és puritán, de szűk és inkább egyházjogtanba talál; a segédtudományok felölélése Bassermann gondolatának méltánylását jelenti."

⁴⁶ Jelzete a Sárospataki Ref. Kollégium Nagykönyvtárában: TiREK Kt.a. 263. A Hittanhallgatók Egylete 1912-ben kivonatos formában, sokszorosítva kiadta: TiREK Kt. 3495.

⁴⁷ Vö.: TiREK Kt.a. 263. 13-14. oldalát, ill. 17. oldalát Mitrovics Gyula összegyűjtött Papi Dolgozatai VII. Liturgika. Debrecen 1913. 25-26. oldalával, ill. 30. oldalával.

nevezi, de széljegyzetként Achelis istentiszteleti célmeghatározását is tartalmazza jegyzete: “Az istentisztelet célja... a megszentelődés, megszentelődése az abban résztvevőknek, hogy az istenfiúság öntudatának folytonos ápolása által, mind alkalmasabbakká váljanak Isten akaratának cselekvésére, az igaz keresztyén életre.”⁴⁸ Mitrovics megállapításait tehát kiegészítette saját tapasztalataival és a kortárs szakirodalommal.

Novák Lajos aktív tagja volt az Egyetemes Konvent Liturgiai Bizottságának. Ebben való részvételét és liturgikai munkásságának összefoglalását nem tudnánk tömörebben összefogni, mint ahogyan azt Ravasz László tette: “Novák Lajos sárospataki theologiai tanár volt az egész munkálat előadója egészen 1905-ig. Azután is egész haláláig a bizottságnak egyik legmunkásabb és legnagyobb súlyú tagja. Ő készítette az első rendtartási tervezetet, amelyet azonban a Konvent, sőt a kerületek is túlságosan radikálisnak ítélték. Mindegy, hogy miképpen ítélünk e tervezet gyakorlati értékéről: az bizonyos, hogy szép, rendszeres és magyar volt. Rendkívül éles kritikai elméje, páratlan logikája és mozdíthatatlanul lecövekelt alapmeggyőződése áldásul voltak az egész munkálatra. Theológiája racionalizmusra hajlott, gyökeresen modern volt. De éppen ennek a következményeit nőtte el a bizottság egyre mélyülő konfesszionális felfogása. Az ő fogalmazásában közölt Istentiszteleti Rendtartás a magyar theologiai gondolkodásnak egyik értékes dokumentuma marad és pompás nyelvészeti nyomat ott láthatni a kötött alkatrészek csiszoltságán.”⁴⁹

II. A XX. század — A történeti érdeklődés és az elvi-liturgikai kibontakozás kora

1. Történeti helyzetkép

A Magyarországi Református Egyház szervezeti egységét kimondó 1881-es Debreceni Zsinat után, a XX. század beköszöntével fellángolt az egységes liturgia megalkotásának terve. A Református Konvent Liturgiai Bizottságot⁵⁰ hívott össze, amelynek előadója Novák Lajos volt, elnöke pedig előbb Baksay Sándor, majd Baltazár Dezső püspök. Az előkészítés során négy alapelv hamar kikristályosodott: 1. A liturgiát alakilag teljesen, tartalmilag csak részlegesen kell egységesíteni. 2. A lekipásztörök liturgiai szabadságát csak az objektív alkotórészeknél kell korlátozni. 3. Az egységesítés történelmi alapjainkon képzelhető el, az új elemek elvileg legyenek kifogástalanok, hogy ne okozzanak nagyobb megrázkódtatást. 4. Szűnjenek meg a gyülekezetek különböző helyi szokásai.⁵¹ Az előmunkálatok közé sorolható Sörös Béla: *A magyar liturgia története*⁵²c. munkája I. kötetének megjelenése. A szerző a bevezető fejezetben nagyobb összefüggésbe állítja a liturgia egyesítés gondolatát: “A mint az istentisztelet hatást gyakorol belső tartalmi ereje által a társadalmi kérdések megoldására és rendezésére: ép úgy ezek visszahatnak magára az istentiszteletre. Ma a testvériség hangsúlyozása mellett az egyenlősítés és központosítás kíván mindenütt uralomra jutni. A visszahatás jelentkezett a liturgiára vonatkozólag is, a mi ennek mindenesetre előnyére leend. A liturgia egységesítése a külső formában és a tartalom kötött elemeiben,

⁴⁸ TIREK Kt.a. 263. 14.

⁴⁹ *Agenda* a Magyar Református Egyház liturgiás könyve. Budapest 1927. 6.

⁵⁰ Az egységes liturgia megalkotásának történetét megírta Ravasz László, in: *Agenda* a Magyar Református Egyház liturgiás könyve. Budapest 1927. 1-7.

⁵¹ Fontos írás ezzel kapcsolatban Novák Lajos: “Az egységes liturgia” Sárospataki Lapok. 1903. 48. szám. november 30. 1123-1127., *Istentiszteleti rendtartás a magyarországi református egyházban*. Sárospatak. 1905.

⁵² Sörös Béla: *A magyar liturgia története*. I. kötet. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig. Budapest. 1904.

természetes következménye a magyar protestáns egyházak egyetemes ügyek elrendezésére történt tömörülésének.”⁵³

A kezdeti lendület az I. világháború miatt megtört. A bizottság által összegyűjtött anyag és az új rendtartás tervezete Nagy Károly erdélyi püspök levéltárának egy részével együtt megsemmisült a háború viszontagságai között.

A háborút lezáró trianoni döntés új helyzetet teremtett, mivel nagy református egyháztestek kerültek idegen országokba. Az elszakított területek reformátusai ezért újra kényszerültek szerkeszteni énekeskönyvüket és a közös istentiszteleti rendtartás kidolgozása ismét csúszott.

Visszatekintve a XX. századra, négy időszak különösen fontos az istentiszteleti rendtartások kimunkálása szempontjából, amelyek a liturgikák vizsgálatánál is figyelembe veendő szempontokat és kapcsolódási pontokat ad: 1901-1931 a liturgiai egységért végzett munkálatok, „*A mi istentiszteletünk*” (Erdély) és a Ravasz-ágenda bevezetése; 1948-1951 a revideált Istentiszteleti Rendtartás derékba tört munkálatai; 1964-1985 az Új Istentiszteleti Rendtartás megjelenése; 1996-1998 a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának liturgiája.

2. Teológiai helyzetkép

A XX. század első harmadában a teológiai felfogásban több lépcsőben döntő átalakulások történtek, amely változások jelentősen befolyásolták a korábbi istentisztelet-felfogást. A XX. század eleji teológus-nemzedék még a liberális teológia utáni vallástörténeti iskolán nőtt fel. Ebben a szemléletmódban a keresztyén vallás is csupán egy volt a vallások sorában, amely felfogás oda vezetett, hogy a keresztyénség nem más, mint az őt megelőző vallások keveredésének gyümölcse. Megfakult az a reformátori tétel, hogy a Biblia az Isten kijelentésének egyedüli letéteményese és szó sem lehetett a keresztyénség abszolút voltáról. A századforduló meghozta a visszahatást is az ébredési mozgalmakban, amelyek előtérbe helyezték a személyes hitet, a döntést, a Szentírás kijelentés-voltát, az individuális kegyesség hangsúlyozását. Török István teológiai helyzetértékelése szerint: „az ébredési mozgalom a hit öntudatosítását s a kultúra területén való érvényesülés útját lelte meg, a liberalizmus viszont a személyes és gyakorlati keresztyén élet bensőségét és építő erejét. E termékeny kapcsolatban tehát - legalább is a korábbi állapothoz viszonyítva - a vallásosság is és a tudományosság is kétségtelenül elmélyült.”⁵⁴

E két végletes pólus között több színező irányzat jelent meg. Böhm Károly filozófiájának hatására pl. az értékteológia. Az 1909-es Kálvin-jubileum és az I. világháború megrázkódtatásai is útkeresésre ösztönöztek. Az értékteológia a kálvinizmus legmaradandóbb gondolatainak felelevenítését hozta elő. Megjelenik a lelki kálvinizmus (Révész Imre), az öntudatos kálvinizmus (Makkai S.), vagy más néven a hitvallásos kálvinizmus, amely a kor történelmi kálvinizmusára adott aktuális válasz kívánt lenni.

Ennek a konfesszionális irányvételnek az idején ért el Magyarországra az 1930-as években K. Barth új reformátori, dialektika teológiájának hatása, amely szinte napjainkig meghatározó. Ehhez a döntő hatáshoz járult a II. világháború évei körül a teológiai kutatásnak az ősegyház felé és az apostoli kor felé fordulása (pl. Oscar Cullmann), illetve az 1960-70-es évektől egyre intenzívebbé váló ökumenikus hatások megjelenése a liturgikai kérdések átgondolásában.

⁵³ Sörös Béla: *A magyar liturgia története*. I. kötet. A keresztyénség behozatalától a XVI. század végéig. Budapest. 1904. 14-15.

⁵⁴ Török István: *A mai magyarországi református teologia helyzetképe*. Theologiai Szemle. 1942/1. 31.

3. A liturgika-oktatás jelentősebb személyiségeinek és felfogásuknak bemutatása

A XX. századi liturgikák történetének vizsgálatánál az első kulcsembert Ravasz László, akinek a század során többször is vezető-irányító szerep jutott a liturgia-alkotó zsinati folyamatokban.

Ravasz László (Bánffyhunad 1882. szeptember 29. – Budapest 1975. augusztus 6.) hosszú és gazdag pályája kezdetén, 1907-1921 között volt a Kolozsvári Teológia gyakorlati teológiai professzora. Tanári működésével egy gyakorlati teológiában jártas fiatal teológus-nemzedéket indított el.

A XX. századba úgy lépett át Erdély reformátussága, hogy egy racionalista istentiszteleti milió vette körül. A prédikációk tartalma, az 1837-es énekeskönyv hymnológiai mélypontot jelentő énekei és az avatag liturgia kiábrándító helyzetképet mutattak. A programszerű gyógyítás idejét 1915-től *Az Út* c. lap beindítása hozta el, “amelyik szigorú tudományos alapon foglalkozik a lelkipásztori praxis, általában az építő egyházzolgálat kérdéseivel, de egészen gyakorlati céllal: mit és hogyan csinálj” — írja a lapról Ravasz.⁵⁵ Ebben az időszakban Böhm Károly filozófiája mellett Schleiermacher, Ritschl, Baumgarten, Achelis és Niebergall teológiája hatott rá.

Ravasz *Az Út*-ban 1916-tól folytatásokban közölte az istentiszteleti reformmal kapcsolatos elvi és gyakorlati megállapításait,⁵⁶ hiszen ekkor még az Erdélyi Egyházkerület is érdekelt volt a liturgia országos egységesítésében. Ravasz alapelvei közül főként az alábbiak szemléltetik liturgikai tanításait: “az istentisztelet a vallásos élmény ünnepies kifejezése”, amelynek két *lélektani* mozzanata meghatározó: “1. a gyülekezeti istentiszteletnek minden aktusa csak egy már meglévő vallásos érzésből fakadhat, 2. a gyülekezeti istentisztelet minden aktusának közvetlen vallásos érzéssé kell átváltoznia”. “A kultuszt *vallásos* szempontból kölcsönösnek kell szemlélnünk, ami azt jelenti, hogy a kultusz a *javak kicserélésében áll*. Az, amit mi adunk, az áldozat, az, amit mi nyerünk, az ajándék. Minél alacsonyabb fokú valamely vallásalak, annál inkább külsőséges, mondjuk üzleti alapra van fektetve az áldozat és ajándék érték-egyenlege, amit theurgiának nevezünk. A theurgia csak egyetlen ponton győzhető le teljesen: az evangélium álláspontján. E fokon az, amit mi adunk, tehát az áldozat, önmagunk vagyunk (Róm 12,1), még pedig alázatos és boldog receptivitásban, az ajándék pedig maga Isten: a Jézus Krisztusban megjelent kegyelem. Az, amit mi adunk, értékben: semmi, az amit mi nyerünk, értékben: minden, tehát theurgikus ellenértékről szó sem lehet...”[...] “a gyülekezeti istentisztelet a *váltság alapélményének* *szimbolikus kifejezése kell, hogy legyen az újra való átélés célzatával*. Mindent elfeledhetünk a liturgikából, de amíg ezt tudjuk, jó keresztyén liturgusok maradunk.”⁵⁷

Ravasz három istentiszteleti típust különböztetett meg: igehirdetéses (homiletikai), sákramentumos és szimbolikus istentiszteletet.

“A homiletikai istentiszteletnek *lélektanilag* alkotó részei: 1. a vallásos hiányérzet kifejezése, 2. a hiányt pótló képrendszer bemutatása, 3. a kielégülésből támadt öröm kifejezése. *Theologiailag* alkotó részei: 1. a váltságra szorultság kifejezése, 2. a megváltó üdvakarát manifesztálása, 3. az istenfiúságból következő hálás és magát újra felszentelő áldozatos magatartás. *Valláspsychologiailag* alkotó részei: az egyes elemek 1. kölcsönösen korrespondeálnak ajándékozó és elfogadó között, 2. természetesen szűküljön a központig s a központtól természetesen táguljon, azaz első felében a vallásos élmény differenciálódják,

⁵⁵ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 116.

⁵⁶ Ld.: *Az Út* 1916-1917. évfolyamát, ahol Ravasz “*A mi istentiszteletünk*” címmel közölt cikksorozatot.

⁵⁷ *Az Út* 1916/1. 4.

második felében integrálódják, 3. az első fele a világtól elforduló, a második fele a világra kitekintő legyen. Végül *műalkatilag* megköveteljük: 1. a kultuszelemek változatosságát, 2. az érzelmek fokozatos emelkedését és 3. a szerkezet drámai tagozottságát. Ennélfogva a mi istentiszteletünkben is meg lesz az a bizonyos hármasság, amelyet a keresztyén alapélményben is megtalálunk: megtérés, újjászületés, megszentelődés, az üdvtörténetben is megvan: előkészítés, megalapítás, véghezvitel...⁵⁸

1927-ben jelent meg Ravasz László dunamelléki püspök szerkesztésében az *Ágenda. A magyar református egyház liturgiás könyve*. Az egységes liturgia megalkotásáért 1900 körül indult munka összefoglaló eredménye született meg. A Konvent Liturgiai Bizottsága csak az I. világháború végére tudta előkészületi munkálatait befejezni, azért munkájával megvetette azt az alapot, amelyen a trianoni békekötés által elszakított részek tovább építhettek anélkül, hogy végzetes szakadás támadt volna a liturgiában.

A Ravasz Ágenda jelentőségét az adja, hogy felölelte az összes istentiszteleti alkalmat, gazdag példatárt adott és előszavában rögzítette a református istentisztelet alapelveit. Az alapvető liturgikai megállapítások közzététele, amely minden lelkészi hivatalba eljutott, felért egy alapvető liturgika megjelenésével. Mindenesetre átment a két világháború közötti lelkészi kar köztudatába. Ha Ravasz elvi alapvetését egybevetjük *A mi istentiszteletünk* c. cikksorozata szövegével, akkor jelentős szövszerű egyezéseket találunk, s ez azt jelenti, hogy az Ágendán keresztül a lelkészi kar egésze egy tulajdonképpen schleiermacheri megalapozású szemléletmódot szívott magába akkor, amikor már az 1920-as évek végén elkezdett jelentkezni a barthi teológia hatása hazánkban. További kritikaként említhetjük azt is, hogy Ravasz a homiliás istentiszteletben nem érvényesítette következetesen Kálvin liturgiájának rendjét. Az úrvacsora liturgiáját megköti a felnőtt katechézist pótolni akaró szándék, s nincs meg benne az eszkatológikus öröm-jelleg.

A IV. Budapesti Zsinat 1929-ben állapította meg a végeleges rendtartást, melynek bevezetését 1931. január 1-i hatállyal rendelte el a zsinat. Szintén Ravasz szerkesztésében jelent meg 1930-ban az *Istentiszteleti rendtartás a magyar református egyház részére* címen.

Ravasz László is érezte munkája hiányosságait, s ezekre hivatkozva a II. világháború utáni liturgia-reform egyik vezéregyénisége lesz, mint a Zsinat Liturgiaügyi Bizottságának előadója. Hármast tűzött ki: egységesebbé, biblikusabbá és reformátusabbá tenni az Istentiszteleti Rendtartás revíziójával az istentiszteletet. Ennek érdekében a kisebb igazítások és szükséges pótlások mellett reformok megvalósítását tervezte.⁵⁹ Mintegy kétéves vita és reformmunkálat után, Ravasz László zsinati tagságról való lemondása után a Zsinat úgy döntött, hogy az új egyházalkotmány megalkotásáig nem tűzi üléseinek napirendjére az istentiszteleti reformot. (Az 1948-1951-es folyamatról Makkai Sándor munkásságánál még szólnunk.)

Csikesz Sándor (Drávafok 1886. január 8. – Debrecen 1940. február 18.) szintén legendás alakja a magyar teológiatörténetnek. 1921-től tanított Debrecenben, előbb a Lelkészképző Intézetben, majd a Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán.

A magyar teológiai munka általános megpezsdülése az 1920-as években kezdődött. A tudományosság elmélyülése azt jelentette, hogy szinte minden teológiai diszciplinában komoly előrelépés történt, s így volt ez a gyakorlati teológia területén is. Csikesz Sándor, az 1925-ben indult Theologiai Szemle szerkesztősége köré gyűjtve, "a gyakorlati teologia különböző ágaiban egész sereg fiatalabb erőt kutatómunkába állított, inspirált és irányított,

⁵⁸ Az Út 1916/1. 5.

⁵⁹ Ravasz László: *Az istentiszteleti rendtartás reformja*. Református Gyülekezet 1949/10. 8.

akik nem annyira a gyakorlati teológiai kérdések elvi, mint inkább széleskörű történelmi feldolgozásával fejlesztették irodalmunkat.”⁶⁰

Csikesz és köre ezzel nem tett mást, mint igyekezett felvenni a lépést azzal az európai folyamattal, amely főleg a liturgika terén a liturgikus gyökerek keresését, az öntudatra ébredést, a közösségi jelleg megteremtését és az egységesség gondolatát veti fel. Az *ad fontes* — *vissza a forráshoz* jelszó minden történelmi felekezethél jelen van. Gondolhatunk itt a római katolikusoknál a Solesmes-i bencések és Prosper Gueranger, Lambert Beauduin, Odo Casel, Pius Parsch és Romano Guardini elindította liturgikus mozgalomra, illetve X. és XII. Pius ilyen jellegű enciklikáira, amikor elfogadást nyert az a tétel, hogy “Alte Quellen neuer Kraft”. A régi forrás — új erő gondolata hatotta át az evangélikus teológia oldalán Friedrich Spitta, Julius Smend, Rudolf Otto, Friedrich Heiler, Friedrich Bucholz és Christhard Mahrenholz munkásságát.⁶¹

Ez, a történelmi feldolgozást előtérbe helyező gyakorlati teológiatörténelmi időszak több jelentős rész tanulmányt eredményezett a Theológiai Szemle hasábjain.⁶²

Czegléd Sándor szerint Csikesz “művei... azt a benyomást keltik bennünk, hogy erősen realiztikus, az érzéki, tapasztalati élethez tapadó szellemisége elsősorban a részletek gazdagságának feltárására, az egyéni élet változatos alakulatainak megragadására tette őt alkalmassá.”⁶³ Ezt várta el doktoranduszaitól is.

Ugyancsak Czegléd Sándor írta Csikeszről: “a liturgia elméletében világosan látta, hogy a református keresztyén istentisztelet lényegét sem az ember vallásos hiányérzésének kielégítésében kell látnunk, hanem abban, hogy Isten jelenvalóvá lesz híveinek az Ige körül összesereglett gyülekezetében.”⁶⁴ Hatásos képbe sűrítette ezt Csikesz, amikor azt mondta, hogy a református ember “istentisztelete nem egyéb, mint a tékozló fiúnak hazatérése atyja hajlékába és megkezdése annak az életnek, amelyet a kegyelembe fogadott fiúnak kell élni.”⁶⁵

Csikesz átfogó, nyomtatásban is megjelent liturgikát nem írt, de a debreceni Kollégium Nagykönyvtárának kéziratára őrzi azokat a jegyzeteket, amelyek alapján valós képet nyerhet az utókor az iskolateremtő professzor munkásságáról és liturgikai felfogásáról.⁶⁶ A gyakorlati teológiai tudományok között vezető helyre tette a liturgikát, mondván: “Az egész egyházi élet csúcspontja az igazán és lélekből való istentisztelet.”⁶⁷ Ezzel a szemlélettel elhatárolja magát a hivatalos gyülekezeti istentisztelettől elforduló egyesületi irányzatoktól. Azoknak a táborába állt, akik a liturgikát nem rendelték alá a homiletikának, mintha az igehirdetés agyonnyomná az annak csupán keretet adó liturgiát. A liturgia maga az istentisztelet, amelynek csupán egyik, igaz központi alkotóeleme az igehirdetés. Ebben a nézetében is tükröződik Csikesznek az egyházas kálvinizmus felfogása, amelyben harmonikus egységbe illeszkedett a bibliás keresztyénség és a vallástudományi

⁶⁰ Török István: *A mai magyarországi református teológia helyzetképe*. Theológiai Szemle 1942/1. 34.

⁶¹ Rainer Volp: *Liturgik 2*. Gütersloher Verlagshaus. Gütersloh. 1994. 888-889.

⁶² Nagy Sándor Béla: *A református istentisztelet Kálvin felfogása szerint*. Debrecen. 1937., Benedek Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája*. Theológiai Tanulmányok. Szerk.: Csikesz Sándor. 30. szám. Debrecen. 1930., Kathona Géza: *Samarjai János gyakorlati teológiája*. Debrecen. 1939., Bogár János: *Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre*. Debrecen. 1932., Tóth Endre: *Az úrvacsoraosztás Dunántúl a reformációtól a 18. sz. végéig*. Theológiai Szemle. 1933. 126-138.

⁶³ Czegléd Sándor: *Csikesz Sándor emlékezete*. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai IX. kötet. 3. füzet. Debrecen. 1940. 12.

⁶⁴ Czegléd Sándor: *Csikesz Sándor emlékezete*. Debrecen. 1941. 11. Vö.: Csikesz Emlékkönyvek V. 128.

⁶⁵ Benedek Sándor: *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja*. Órisziget. 1971. 9.

⁶⁶ A Csikesz Sándor óráin elhangzottakat 17 diák-jegyzet őrzi a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában az R. 4081-es jelzet alatt.

⁶⁷ Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában R.4081. Jegyezte: Kiss István. 1938/39. tanév anyaga. 16. oldal.

teológia pozitív eredményei, valamint a református hitvallásos elvhez társuló építő jellegű tudományosság.

Csikesz a liturgika tantárgy feldolgozásának módszerében a forráskritikai módszert alkalmazta, bevonva ebbe a bibliai, egyháztörténeti és művelődéstörténeti értékelést. Liturgika óráin széles beágyazást adott gondolatainak a valláslélektani, vallástörténeti, vallásfilozófiai, vallásszociológiai és vallásaxiológiai bevezetéssel, valamint a részletes és igen szigorúan számon kért bibliai alapvetéssel. Ezt követte a részletes liturgiátörténet, majd a keresztyén egyházak liturgiai életének leírása.

A liturgikán belül Csikesz Sándor kiemelt területként kezelte az egyházművészetet. Az oktatásban ez azt jelentette, hogy nagy hangsúlyt helyezett a paramentikára, a templomépítészet történetére és problematikájára, különösen is a református templomok berendezésével kapcsolatos anyagrészre. E tárgykörben született *“A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei”*⁶⁸ című 1934-es dékáni értekezése. Csikesz tanulmányában áttekintette a bibliai, hitvallási és vallástörténeti érveket, amelyekből néhány olyan teológiai szempontot szűrt le, amelyekre a református istentiszteleti helyek építészeti megoldásainál figyelemmel kell lenni. A külső-belső ízléstelenséggel és igénytelenséggel szembe állítja a keresztyén gyülekezet örvendezését (*charis*) elősegítő helyes megoldásokat: “megfelelő bibliai föliratok, harmonikus, örvendező ritmusú éneklés, az idvezítő kegyelemért himnusi szárnyalású imádság, s boldog ragyogó belső bizonyágtétel az igehirdetésben, s nem utolsó sorban a magatürtőztető és aláztatosan szerény, de lelkes orgona-kíséret elősegítheti ezt a charisztikus, agalliasztikus vonást.”⁶⁹ Csikesz szerint a református istentisztelet esztétikuma a lelkek formálásában van. Ilyen elvekkel a háttérben készült az ő irányításával a Debrecen-Kossuth utcai templom belső szimbolikus díszítése⁷⁰ és a debreceni Egyetemi Templom tervezése. Az oktatáson túl demonstratív példát adott Csikesz az 1934-ben Budapesten általa szervezett Országos Református Kiállítás lebonyolításával, amely reflektorfénybe állította a református egyházművészet és műemlékvédelem kérdését.⁷¹

Gönczy Lajos (Székelyudvarhely 1889. szeptember 29. – Kolozsvár 1986. április 24.) Iskoláit szülővárosában, Székelyudvarhelyen végezte, majd Kolozsváron lett teológus, amellyel párhuzamosan végezte a Kolozsvári Tudományegyetem bölcsészkarát. Püspöki titkár, kolozsvári segédlelkész, majd rendes lelkész Gyulafehérváron és Désen. 1923 januárjától helyettes, majd rendes tanár a kolozsvári Teológiai Fakultás gyakorlati teológiai tanszékén. 1948-ban ment nyugdíjba.

Gönczy Lajos liturgikai munkássága *A mi istentiszteletünk* c. agenda szerkesztésével indult. A szerkesztőbizottság gyakorlati munkája mellett részt vett a lelkipásztorok és gyülekezetek szellemi-lelki felkészítésében is⁷². Így került sor 1927-ben a Brassói Református Nagyhéten Gönczy Lajos három előadására *A református egyház kultusza* címmel,⁷³ amely az erdélyi liturgiareform teológiai alapvetésének is tekinthető. Egyértelműen kidomborította a

⁶⁸ Megjelent: Csikesz Sándor *Emlékkönyvek* 5. kötet. Debrecen 1943. 125-141., valamint a Debreceni Egyetem 1933-34. évről szóló évkönyvében.

⁶⁹ Csikesz Sándor *Emlékkönyvek* 5. kötet. Debrecen 1943. 138.

⁷⁰ Csikesz Sándor: *A debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése*. In: Csikesz Sándor *Emlékkönyvek* 3. Debrecen. 1941. 196-202.

⁷¹ Csikesz álma az volt, hogy a kiállítás anyagának felhasználásával létrehozza Debrecenben az Országos Református Múzeumot.

⁷² A liturgiareformmal kapcsolatos írásai: *Liturgiánk reformja*. Református Szemle 1927. 355kk, 372kk, 401.; *A mi istentiszteletünk*. Az Út 1929.; *Ágendás könyvünk kritikája írásban és gyakorlatban*. Az Út 1929. 291-310.; *Az új Ágendáskönyv elé*. Református Szemle 1927. 193.; *Az egyház egysége és az istentiszteleti rendtartás*. Református Szemle 1942. 196.kk; *A liturgus felelőssége az Ige és a gyülekezet iránt*. Református Szemle 1960. 15kk.; *Istentiszteletünk megújulása*. Református Szemle 1972. 375kk.

⁷³ Megjelent a *Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből* c. sorozat 1. füzeteként. Kolozsvár 1927.

kálvini alapelveket, amelyeknek kiindulópontja az a kérdés, hogy mit akar velem az élő Isten? Az egyház csak eszköz az Isten dicsőségének szolgálatára. A kezdeményezés Isten kezében van. “Az egész keresztyén élet tehát a kijelentés és a hit körül helyezkedik el, melyek körül az elsődleges a kijelentés. Dominus per evangelium nos vocat: nos vocanti per fidem respondemus — Isten az evangélium által hív minket és mi a hit által felelünk — mondja Kálvin. ... a kultusz ... az Isten és az ember találkozásának, életközösségre jutásának eszköze, alkalma, nem az ember igyekvésén, elhatározásán, hanem az Isten kegyelmén nyugszik...”⁷⁴ Ezzel a megállapítással kilépett az istentisztelet racionalista-liberális, antropocentrikus felfogásának köréből. Ravasz Ágendájának elméleti részéhez hasonlóan, megkülönbözteti az istentisztelet isteni és emberi oldalát. Az istentisztelet isteni oldalához sorolja az igeolvasást, bűnbocsánathirdetést, igehirdetést és az áldást,⁷⁵ az emberi oldalt képviselő elemeknél pedig az imát, a bűnbánatot, az éneket és a hitvallást tartotta számon.⁷⁶ “A mi istentiszteletünknek tehát egyik oldala a kijelentés, illetőleg annak hordozója az ige, a másik a hit, azaz annak megnyilvánulása az imádság.”⁷⁷ A két oldal egyensúlyát “a kultusz hordozója, a Szentlélek” biztosítja.⁷⁸

A *homiliás és sákramentomos istentisztelet* c. tanulmányában (1941)⁷⁹ már a barthiánus teológus szólal meg, amikor a szó és a sákramentum, a prédikáció és az úrvacsora egymásmellé rendeltségéről értekezik. K. Barth *Gotteserkenntnis und Gottesdienst nach reformatorischer Lehre* című 1938-ban megjelent Skót Hitvallás magyarázata nyomán először mondja ki mint magyar teológus, hogy a prédikáció és a sákramentum *együtt* a keresztyén istentisztelet. “A szellemi és az érzéki, a prédikáció és a sákramentom egymást kiegészítő ellentétek, amelyeknek egymás ellen feszülő harca óvja meg az istentiszteletet attól, hogy akár az elszellemiesítés, akár az érzéki világba való teljes belemerülés által alkalmatlanná legyen feladata, az Isten és ember találkozása végbevitelére. Innen van az, hogy akár a prédikáció, akár a sákramentom szorul háttérbe, csonka és alkalmatlan lesz az istentisztelet. Csonka, hiányos a katolikus istentisztelet, mely a sákramentomot helyezi a középpontba, bár a gyakorlatban az igehirdetésnek is helyet ad. De éppen ilyen csonka, hiányos a protestáns istentisztelet is, mely elvileg a prédikációt és a sákramentomot egyformán elismeri, de a gyakorlatban a sákramentomot egészen háttérbe szorítja a prédikáció mögött. Az istentisztelet lényegéből következik, hogy a katolikus egyházban a prédikáció, a protestánsban pedig a sákramentom utáni vágyakozás újból és újból felébred, mint szükségképpen reakció.”⁸⁰ Gönczy Lajos tanulmányában fogalmazódik meg szintén Barth nyomán⁸¹ először az ún. teljes

⁷⁴ Gönczy Lajos: *A református egyház kultusza*. Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből c. sorozat 1. füzet. Kolozsvár 1927. 5-6.

⁷⁵ U.o. 7.

⁷⁶ U.o. 11.

⁷⁷ U.o. 12.

⁷⁸ U.o. 16.

⁷⁹ In: “*És lőn világosság*” - Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életévé... alkalmából. Franklin-Társulat. Budapest 1941. 378-393.

⁸⁰ Gönczy Lajos: *A homiliás és sákramentomos istentisztelet*. In: “*És lőn világosság*” - Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életévé... alkalmából. Franklin-Társulat. Budapest 1941. 385.

⁸¹ Barth istentiszteletről alkotott tétele: “Keresztség és úrvacsora bizonyos mértékig az istentisztelet szükséges, mert egyedül hozzáillő terét alkotják. Bármilyen történék is benne, annak a keresztség felől kell jönnie, onnan, hogy egyház van, hogy Jézus Krisztus egyszer és mindenkorra meghalt és feltámadott érettünk, hogy visszavonhatatlanul a sajátja, az Ő tulajdona vagyunk és semmi másra nem rendeltettünk, mint arra, hogy általa megigazuljunk, megszenteltesünk és dicsőítsünk. És akármilyen történék is az istentiszteletben, annak az úrvacsora felé kell haladnia: a felé, hogy az egyház megmaradjon, a felé, hogy Jézus Krisztus nekünk új részt adjon Istennel egyenlő emberi létében, s hogy ama rendeltetésünk, hogy műve tárgyai legyünk, újra meg újra beteljesedjék. Ami e kezdő- és végpont között történik, Isten kegyelme bizonyítása és hitünk felébresztése, megtisztítása, elősegítése gyanánt, az a templomi istentisztelet.” Barth Károly: *Istenismeret és istentisztelet*. Fordította: Maller Kálmán. Bp. é.n. 152-153.

istentisztelet hazai gondolata: “a teljes evangéliumi istentisztelet kereszteléssel kellene hogy kezdődjék, prédikációval folytatódjék és úrvacsorával záródjék.”⁸²

*A lelkész mint liturgus*⁸³ c. írásában arra emlékeztetett, hogy lelkész elsősorban liturgus, s ez a tény az összes egyházban és egyházon kívül végzett munkájára kihat. Cikkével a lelképásztori hivatás-etika egyik alapterületére világított rá.

Gönczy Lajos kolozsvári tanári munkájának egésze alatt megmaradt azok mellett a fő elvek mellett, amelyeket fenti tanulmányaiban megfogalmazott.⁸⁴ Kár, hogy tekintélyes méretű Liturgikája kiadatlan maradt idáig.⁸⁵

Makkai Sándor (Nagyenyed 1890. május 12. – Budapest 1951. július 19.) a Ravasz-iskola neveltje. Ha professzori munkája során nem is oktatta a liturgikát mint tantárgyat, azért mint aktív egyházi vezető, széles körben tudta terjeszteni liturgikai elveit. Makkai kétszer is letette névjegyét a magyar liturgiátörténetben.⁸⁶ Mindkét esetben markáns teológiai felismerések húzódtak tevékenysége hátterében.

Az első szerepvállalás Makkai hitvallások által meghatározott öntudatos kálvinizmusa idején történt, amikor a trianoni elszakítás után, mint erdélyi püspök átvette a liturgiareform elejtett fonálát, s programbeszédében sürgős teendőként jelölte meg annak megvalósítását.⁸⁷ Új bizottságot alakított (tagjai: Vásárhelyi János főjegyző, Imre Lajos és Gönczy Lajos teológiai tanárok), s munkájuk nyomán 1929-ben megjelent *“A mi istentiszteletünk. Az erdélyi református egyház istentisztelete”* című könyv. Hogy milyen teológiai elvek alapján készült *A mi istentiszteletünk*, arról a következőket írta Makkai:⁸⁸ “A kultusz arra való, hogy állandó formákat adjon az Istennel való lelki találkozásnak, amely az Ige által történik meg... De ennél a lelki találkozásnál a formák nem is másodrangúak, mert azok teremtik meg azt az érzelmi légkört, amelyben a lelki realitások megtapasztalhatókká lesznek.” A kialakítandó formák “a kálvinizmus természetének megfelelőeknek kell lenniök”, amelyekre nézve Makkai alapelveként öt szempont megfontolását javasolja: 1. “Az istentisztelet központjában álló igehirdetést, a melyben az Istennel való meggyarapodás lelkileg megtörténik, minden egyéb kultikus mozzanattal bekeretezzék, kiemeljék, arra előkészítsenek, abban elmélyedésre indítsanak, annak hatását állandósítsák és az életbe átlendítsék.” 2. A liturgiát gyülekezetivé kell tenni. Az istentisztelet a gyülekezet nyilvános és ünnepélyes találkozása Istennel, amely “nem lehetséges a gyülekezet aktív kultikus részvétele nélkül. 3. A gyülekezeti istentiszteletben a vezető és kezdeményező szerep a lelképásztoré, de a tudatos és aktív részvétel a gyülekezeté.” 4. “A kultusznak tartalmilag a tiszta kálvinizmust kell érvényre juttatnia, úgy az igehirdetésben, mint az éneklés, imádkozás, bűn- és hitvallás aktsaiban, melyek közül minél több kötött alkatrész kívánatos.” 5. “A kultuszközösség igényli, követeli

⁸² U.o. 387.

⁸³ *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész)* Igazság és Élet Füzetei 20. Szerk.: Vasady Béla. Debrecen 1940. 64-68.

⁸⁴ Gönczy Lajos Liturgika jegyzete megtalálható Kolozsváron az Egységes Protestáns Teológiai Intézet könyvtárában mint kézirat.

⁸⁵ Ld. Molnár János Gönczy-tanulmányának erre vonatkozó megjegyzését: “Élete főműve, a Liturgika, amelyet a Parokiális Könyvtárbizottság kérésére írt meg, s amelyet évfolyamonként elő is adott a teológián, nem jelenhetett meg. 1947-re készült el, s az idők, a háború utáni új konstelláció, az egyre erősödő kommunizmus lehetetlenné tette kiadását.” In: *Akik jó bizonyosságot nyertek*. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895-1948. Kolozsvár 1996. 319-320.

⁸⁶ Makkai ilyen irányú jelentőségéről részletes tanulmány szól: Ifj. Fekete Károly: *Makkai Sándor részvétele a magyar református liturgia megújításában*. In: Magyar Egyházzene III. (1995/1996) 147-154.

⁸⁷ “A kálvinizmus szelleme által parancsolóan előírt egységes liturgia és ennek megfelelő ágendás könyv ügye már a Főt. Közgyűlés rendeletéből munkában vannak, arra fogok törekedni, hogy ez a nagyfotosságú ügy közmegegyezésre és megelégedésre minél gyorsabban elintéztessék.” *Makkai Sándor püspöki programbeszéde és beköszöntő prédikációja* 1926. június 19-20. Kolozsvár 1927.

⁸⁸ Makkai Sándor: *Öntudatos Kálvinizmus*. 37-40.

és magával vonja az életközösséget is, az egyház tagjainak az egyház munkáiban való tevékeny részvételét.”

Az 1920-1930 közötti teológiai korforduló idején a fenti elvek körül elvi vita nem alakult ki. A legkülönbözőbb irányokhoz tartozók lelthették fel benne belső igényüket. Az építő-teológia alap gondolatára (épülés-építés) az istentisztelet “meggyarapodás”-t kínáló lehetősége rezonált, a hitvallásos töltést keresők a “kálvinista kultusz” értékeire találhattak, hiszen a vasárnap délelőtti liturgia sorrendje és a kötött részek használata egyértelműen Kálvin *Strassburgi Ágendájára* megy vissza,⁸⁹ a belmissziósok igyekezetével pedig a “gyülekezeti aktivitás” és az “életközösség” hangsúlya találkozott.

Ha összehasonlítjuk ezeket az alapelveket Gönczy Lajos már említett alapvető előadásaival és *A mi istentiszteletünkben* kimunkált renddel, akkor azt látjuk, hogy a Makkai szempontjai a kidolgozás során feltétlenül érvényesültek és közkinccsé lettek. Azonban azt is világosan kell látnunk, hogy Makkai impulzusokat adó gondolatai után az átfogó teológiai alapvetést, az erdélyi liturgia ügyét, a vitákban való érvek felsorakoztatását Gönczy Lajos teológiai tanár végezte el.

Makkai Sándor második liturgiátörténeti szerepvállalása a II. világháború után volt, amikor a Konvent Liturgiai Bizottságának javasolta a debreceni Hittudományi Kar támogatásával az ún. “teljes istentisztelet” megvalósítását a tervezett liturgiai reformban.⁹⁰ Ehhez a reformhoz kapcsolódott volna az 1948-ban megjelent új magyar református énekeskönyv is. A Ravasz László vezette Liturgiai Bizottságban Makkai Sándort is ott találjuk. Főképpen liturgikai szakkérdésekben csak rá számíthatott Ravasz.⁹¹ Debrecenben is egyik motorja volt a reform ügyének és az általa szerkesztett *Református Gyülekezet* című lap hasábjain készséggel adott helyet a reform-vitában cikkeket írónak.

A “teljes istentisztelet” kidolgozásának impulzusai között, a külső okok⁹² mellett, komoly elvi-teológiai kérdések is voltak. Előrehaladott kutatások folytak a két világháború között az első keresztyének liturgikus életének feltérképezésére, amelyben Gaugler és O. Cullmann⁹³ eredményei - kimutatták, hogy a homiliás és a sákramentumos rész eredetileg együvé tartozott, s ez sürgette az istentisztelet bibliai alapjaihoz való visszatérést. Szintén hatott (a már Gönczy Lajos munkásságánál említett) K. Barth: *Istenismeret és istentisztelet* című könyvének magyar nyelvű kiadása, ahol Barth az istentisztelet folyamatát úgy határozza meg, hogy abban a keresztyén élet a keresztségtől halad a prédikáción át az úrvacsora felé.⁹⁴ Ezekén túl 1948-ban történt meg Genfben és Franciaországban a liturgia megújítása, amely a hazai előkészítést is bátorította. Mindezek hatására érezték úgy többen, hogy eljött az idő az 1929-ben kompromisszumokkal elfogadott Istentiszteleti Rendtartás átdolgozására és a kálvini elvek következetesebb érvényesítésére.

⁸⁹ Vö.: Markus Jenny: *Die Einheit des Abendmahls-gottesdienstes*. Zürich 1968. 13-29; 112-124.

⁹⁰ Az 1931-es *Istentiszteleti Rendtartás* megújításának igénye 1948-1949-ben fogalmazódott meg. A Debreceni Teológiai Kar 1948-ban, a Budapesti Teológia Ifjúságának Kálvin János Köre pedig 1949-ben gondolja át az istentiszteleti gyakorlat kérdését.

⁹¹ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 358.

⁹² A könyv példányai elfogytak, valamint a rendszerváltozás után ki kell egészíteni a példatárat. Vö. Ravasz László: *Az Istentiszteleti Rendtartás reformja*. Református Gyülekezet 1949. 10. sz. 8kk.

⁹³ Vö.: Oscar Cullmann: *La signification de la Sainte Cene dans le christianisme primitif*. Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses. 1936. 1. 2-22.; Oscar Cullmann: *Urchristentum und Gottesdienst*. Zürich 1944.; 2. kiadása 1950. Cullmann kimutatja, hogy az őskeresztyénségben a Lélek szabadsága és a liturgia kötött jellege együttesen szolgálta a gyülekezet építését. Pál mindkét elemet az oikodomé alá rendelte, így a kötött részek nem szegényítették el az istentiszteletet és az nem lett élettelené, másrészt a szabad elemek sem okoztak anarchiát és kizárta a szektásodás veszélyét; Oscar Cullmann: *Die kirchliche Lehre von der Taufe*. Theologische Studien 14. (1947).

⁹⁴ Barth K.: *Istenismeret és istentisztelet*. Fordította: Maller Kálmán, Sylvester Rt. Kiadása. Budapest. 152-153.

A debreceni Teológia Tanári Karában Makkai Sándor jelentős közreműködésével elkészült a homiliás és úrvacsorás rész összevonásából és a keresztelési liturgiájával az ún. "teljes istentisztelet" tervezete.⁹⁵

I.	II.	
1. Apostoli üdvözet	10. Fohász	19. Úrvacsorai kérdések
2. A gyülekezet fohásza	11. Gyülekezeti ének	20. Meghívás
3. Isten törvénye	12. Lekció	21. Úrvacsorai közösség
4. A gyülekezet bűnvallása	13. Imádság	22. Imádság
5. Bűnbocsánat hirdetése	14. Gyülekezeti ének	
6. A gyülekezet hitvallása	15. Igehirdetés	III.
7. Gyülekezeti ének	16. Csendes imádság	23. Adakozás, hirdetés
8. Keresztelés	17. Gyülekezeti ének	24. Gyülekezeti ének
9. Keresztelési ének	18. Úrvacsorai ige	25. Áldás

Ennek a rendnek az elvi szempontjai a következők voltak⁹⁶: 1. Az istentisztelet a megkegyelmezett bűnösök találkozása a Kegyelemmel, és pedig a megkegyelmező Úr meghívására. 2. Az istentiszteletnek két fókusza van: igehirdetés és sákramentum (kereszttség és úrvacsora). 3. Az istentisztelet az üdvrend fordulópontjait követi, azt ábrázolja ki, mert az istentisztelet kicsinyített mása a keresztyén élet istentiszteletének, ahogyan a keresztyén élet istentisztelete folytatása, felnagyítása a templomban folytatottnak.⁹⁷

Makkai Sándor halála után és Ravasz Lászlónak a zsinati tagságból történt végleges kizárását követően (1952) a "teljes istentisztelet" és az egész istentiszteleti reform ügye lekerült a Zsinat napirendjéről.⁹⁸ A Zsinat 1951. évi 93. számú határozata ezt hivatalosan azzal indokolta, hogy az egyházalkotmányi reform megvalósítása után fog visszatérni erre a problémára.⁹⁹

Benedek Sándor (Felsőőr 1904. – 1983.) Pápán végezte teológiai tanulmányait, majd Bécsben, Marburgban és Baselben volt ösztöndíjas. 1931-től Magyaratádon volt lelkész, majd pápai teológiai tanárnak hívták meg, amelynek igazgatója is volt. Fennmaradt írásai azt erősítik meg, hogy *elsősorban történeti érdeklődésű volt*. Doktori disszertációját Tóth Ferenc gyakorlati teológiai munkásságáról¹⁰⁰ írta Csikesz Sándornál. Következő nagyobb tanulmányában *Húsz év magyar liturgikai irodalma* címmel az 1920-1940 közötti anyagot mutatta be.¹⁰¹ Gönczy Lajos mellett ő írta a másik cikket a lelkipásztor liturgusi feladatáról "A lelkész mint..." sorozatban, amelyben elítéli a gépies liturgia-végzést, s elengedhetetlennek tartja a lelkipásztor tudatosságát, teológiai tisztázottságát az istentisztelet vezetésére nézve. Írása végén szintén megvillan a liturgiátörténész intelme: "Csak aki református liturgiánk alapelveit és történetét ismeri, csak az tudja mérlegelni helyesen jelenlegi liturgiánkat és

⁹⁵ P. L. M.: *Teljes istentisztelet Debrecenben*. Református Gyülekezet 1950. 265-273. A cikk beszámol arról, hogy a részletesen közölt istentiszteleti rendet 1950. március 5-én a debreceni Kistemplomban kipróbálták, hogy megvalósítható-e.

⁹⁶ Ld.: Református Gyülekezet 1950. 164kk. V.ö.: *Tanulmányok az evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet istentiszteletéről*. (Szerkeszti: Dr. Bartha Tibor) Bp. 1977.

⁹⁷ Ez az elvi szempont hasonló az orthodox egyház istentiszteleti felfogásának alaptételéhez. Az egyházi év körforgása mellett a Jézus Krisztus megváltói útja és tette (közeledés-szabadító kijelentés-felajánlás-odaadás) istentiszteletről-istentiszteletre megvalósulhat.

⁹⁸ Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest. 1992. 359.

⁹⁹ Református Egyház c. hivatalos lap 1951. decemberi szám 31. oldal.

¹⁰⁰ Benedek Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája*. Theologiai Tanulmányok. Szerk.: Csikesz Sándor. 30. szám. Debrecen. 1930.

¹⁰¹ In: *Csikesz Sándor Emlékkönyvek* 2. kötet. Debrecen. 1941. 173-191.

mivel idők folyamán ennek a liturgiáknak is tovább kell fejlődnie, amely fejlődésben természetesen a lelkipásztorok is közreműködnek, azért minden lelkipásztornak meg kell szerezni a liturgika tudományában való alapos ismeretet és tájékozottságot, hogy a liturgia továbbfejlődésében gyakorlati megoldásaik által Istenhez mindig közelebb segítsék az embereket.”¹⁰²

*A legutóbbi liturgiai reform és eredményei*¹⁰³

Benedek Sándor életművének reprezentáns kötete 1971-ben jelent meg “A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja”¹⁰⁴ címmel. Tekintélyes méretű műve megírásának szándékát így fogalmazta meg: “a magyar református agendáival és egyházi határozataival kívánunk foglalkozni, úgy azonban, hogy mind az egész liturgiát, mind a liturgiának egyes elemeit legalább a reformációtól kezdve igyekezzünk nagy vonásokban levezetni, hogy azokat ne csak kiszakítva, hanem az egész történeti fejlődésbe beállítva tudjuk megismertetni és mérlegelni.”¹⁰⁵ Elvi liturgikai fejtegetésekbe nem bocsátkozik, inkább forrásait beszélgeti. A hazai liturgiák vázlatos történetét a reformátori alapoktól indítja, s eljut a XX. századig, majd a részletes feldolgozás során tárgyalja az istentisztelet kellékeinek, a homiliás istentiszteletek elemeinek, a sákramentumok kiszolgáltatásának és a megáldó istentiszteletek fajtáinak fejlődéstörténetét. A hatalmas anyagot igyekszik szemléletesebbé tenni összehasonlító táblázataival, illetve a liturgika-szerzők véleményének színopszisba állításával. A fejezetek utáni hivatkozásokból (amelyek nem mindig pontosak) és a szerző irodalomhasználatából (kizárólag a II. világháború előtti forrásokat említ) egyértelműen megállapítható, hogy Benedek Sándor 1971-nél sokkal korábban fejezhette be művét, valószínűleg 1951 előtt.¹⁰⁶

Czegléd Sándor¹⁰⁷ (Nagysalló 1909. június 16. – Debrecen 1998. október 19.) Teológiai tudását Pápán, Budapesten, Daytonban, Princetonban és a Halle-Wittenbergi Egyetemen szerezte. 1932-től segédlelkészként működött a budapesti Skót Missziónál, majd a Budapest-Szilágyi Dezső téri illetve a Kálvin téri Egyházközségben és Cegléden. Doktori címet 1936-ban kapott Debrecenben rendszeres teológiából, magántanári oklevelet 1938-ban szerzett Pápán gyakorlati teológiából. Teológiai tanárságát Budapesten kezdte 1938-ban, majd 1940-től 1983-ig Debrecenben egyetemi tanár. 1940-től 1990-ig tanított Debrecenben. A klasszikus református liturgika XX. századi nagy öregje volt. Istentisztelet-felfogásában a barthiánus tanításra épített, de nem ragadt le annál, hanem érzékeny teológiai akribiával, rendszeres teológiai alapokon tisztázta a református istentisztelet alapelveit. Ennek nemzedékekbe oltott tananyaga volt a több kiadást megért, teológiai előadásait tartalmazó *Liturgika c. teológiai jegyzete*.¹⁰⁸

¹⁰² *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész)* Igazság és Élet Füzetei 20. Szerk.: Vasady Béla. Debrecen 1940. 73.

¹⁰³ Kiáltó Szó. 1942/7. 79-82.

¹⁰⁴ Őrisziget. 1971.

¹⁰⁵ Benedek Sándor: *A Magyarországi Református Egyház Istentiszteletének múltja*. Őrisziget. 1971. 12.

¹⁰⁶ A vázlatos liturgiátörténeti I. fejezet végén, a jelenhez érve még említi: “Voltak ugyan sokan, akik már 1948-ban megpróbálkoztak a liturgia megújításával, de egyházunk vezetői akkor még nem látták elérkezettnek az időt erre.” (53) A 251. oldalon a püspökszenteléssel kapcsolatban példaként hozza fel Bereczky Albert püspök beiktatását, amit nem az esperesek, hanem a barát Victor János teológiai tanár végzett el 1948 nyarán. Viszont az Énekléssel kapcsolatos fejezetben (93-120) egyetlen egyszer sem említi Csomasz Tóth Kálmán 1951-ben megjelent művét, *A református gyülekezeti éneklés-t* (Bp. 1951.).

¹⁰⁷ Életrajzát, méltatását ld.: id. Fekete Károly: *A választott nép szolgálatában*, a 80 éves Czegléd Sándor élete és munkássága. In: A választott nép szolgálatában. Tanulmányok a 80 éves Czegléd Sándor teológiai professzor tiszteletére. Szerk.: Gaál Botond. Debrecen 1989. 1-11., valamint ifj. Fekete Károly: *A segíteni kész szeretet professzora - Czegléd Sándor emlékezete* (1909-1998). Kálvin Kalendárium 1999. 82-84.

¹⁰⁸ Sokszorosított megjelent: 1951, 1959, 1978, 1996. A Debrecenben többször megjelent és alakított Liturgika kurzusa hatással volt az elmúlt fél évszázad más teológiáin tanító gyakorlati teológusok ilyen jellegű jegyzeteire is, pl. Szabó Géza, Boross Géza, Szőnyi György.

Az istentiszteletet az üdvösség ökonomiájába helyezte. “Az üdvösség ökonomiája szempontjából az istentisztelet az életnek az a különleges aktusa, amelyben az örökké tartó istentisztelet anticipálása, ‘megízlelése’ (Zsid 6,4-5) megy végbe. Most, az incarnatio és a paruosia között a gyülekezet egész élete alá van vetve a földi élet természetes ritmusának. ... Amíg a földön vagyunk, egész életünk a be és kilégzés ritmusát követi... az istentisztelet az egész keresztyén élet lélegzetvétele. ... azért tartunk külön istentiszteleteket, hogy - mint ‘az alapokkal bíró város’ (Zsid 11,10) felé tartó zarándokcsapat - újra és újra magunkba szívjuk a menny éltető levegőjét, magunkba felvehessük az ‘eljövendő világ erőit’ (Zsid 6,4) és ezek az erők rajtunk keresztül beleáradjanak az egész világ életébe.”¹⁰⁹

Czegléd Sándor liturgikájában leszámolt az újkori antropocentrikus istentisztelet-elméletekkel (psychagógiai elmélet és Schleiermacher elmélete). Ezzel erős kritikát gyakorolt a Schleiermacher nyomdokait követő, és a jegyzet megírásakor érvényben lévő 1927-es Ágenda teológiája fölött. Odafigyelt az elméletek részizgagságaira, hogy éles logikával levezetett érvelése után rámutasson: “A gyülekezet azért keresi Isten jelenlétét, mert Isten: Isten. Nem tökéletességről és tökéletlenségről, ideáról és empíriáról, hiányosságról és valláserkölcsei gazdagságról van szó, mert ezek végeredményben filozófiai kategóriák, amelyek azonnal hasznavehetetlenné válnak, amint tudomásul vesszük, hogy az Istennel való közösség alapja a bűnösök megigazolása. Nincs módunk arra, hogy a felsorolt célmeghatározások között szabadon válogassunk, vagy hogy azokat egymás kiegészítésére egymás mellé helyezzük. Ami részizgagság van bennük, az akkor érvényesül igazán, ha az istentiszteletet az Istennel való közösség gyakorlásának Isten-ajándékozta lehetőségének tartjuk. Isten jelenléte valóban okot ad az örvendezésre, de ugyanakkor az Isten ítéletgyakorlását és megtérésre hívását is jelenti.”¹¹⁰

Az istentisztelet fő elveit öt pontban állapítja meg: 1. az igazság elve, 2. a szabadság elve, 3. a jó rend elve, 4. a közösség elve, 5. az ünnepélyesség elve.

Czegléd Sándor liturgikai munkásságának lényeges vonása, hogy nemzetközi szinten is számon tartott hymnologus volt¹¹¹. Különösen jelentősek a XVI-XVII. század istentiszteletével kapcsolatos kutatásait dokumentáló tanulmányai, amelyekben új felismeréseket és szempontokat adott. Ezekben egyszerre kap rálátást az olvasó az egyháztörténeti, dogmatikai, egyházszerkezeti, művelődéstörténeti, irodalmi és himnológiai-egyházzenei tényezőkre. (*Emberi hagyományok ostromozása*¹¹², *A debreceni kollégiumi nagykönyvtár írott graduáljai*¹¹³, *Méliusz Ágendája és himnológiai tevékenysége*¹¹⁴, *Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről*¹¹⁵, *Megiffodó öreg graduálok*¹¹⁶).

Feltűnő, hogy Czegléd Sándor gyakorlatilag kimaradt az 1985. évi új Istentiszteleti Rendtartást előkészítő érdemi munkálatokból. Véleményét elmondhatta a Doktorok Kollégiuma ülésein, illetve Bartha Tibor püspök felkérésére választlevelek formájában,¹¹⁷ de

¹⁰⁹ Czegléd Sándor: *Liturgika*. Debrecen. 1959. 5. Vö.: Czegléd Sándor: *Istentisztelet és élet*. Református Egyház 1957. 149.

¹¹⁰ Czegléd Sándor: *Liturgika*. Debrecen. 1959. 13.

¹¹¹ Külföldön megjelent tanulmányai is bizonyítják ezt: *Zur Geschichte der evangelischen Kantionalbücher in Ungarn*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 8. kötet. Kassel 1963. 159-163. és *Hymnologische Forschung in Ungarn 1945-61*. Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie 8. kötet. Kassel 1963. 275-276.

¹¹² Református Egyház 1964. 59

¹¹³ Református Egyház 1957. 265

¹¹⁴ In: *Studia et Acta Ecclesiastica II. A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Budapest. 1967. 355-391.

¹¹⁵ Református Egyház 1976. 174kk.

¹¹⁶ *Confessio* 1978/4. 68-78.

¹¹⁷ Ilyenekre hívta fel figyelmemet dr. Gaál Botond professzor, aki Czegléd Sándor iratait rendezte a Debreceni Református Kollégium Levéltára számára. Pl.: a liturgiai reform indulásakor 1963. június 15-én kelt egy Czegléd levél, ill. Bartha Tibor zsinati elnökként a 207/1982. Eln. sz. és a 232/1982. Eln. sz. levelében kért

óvó és megalapozott kritikájának általában nem volt fogantatja. Többször hangoztatta: egyrészt azt, hogy nem a kor szavára hivatkozva kell az istentisztelet reformjára gondolni, hanem az Ige szavára. Másrészt: atyáink egyik külföldi egyház liturgiáját sem igyekeztek szolgálai lemásolni, hanem törekvéseikben egyfelől radikálisabbak voltak azoknál, másfelől konzervatívabbak.

Czeglédy Sándor liturgikatörténeti jelentőségét abban látjuk, hogy istentisztelet-felfogásában megjelent az eszkathologikus szemlélet és a krisztocentrikus látásmód töretlenül érvényesült. Kutatásait a múltat megbecsülő történeti korrektség jellemezte. A mérlegre tett tradíció és a bölcs óvatosság tudós pályájának egésze alatt visszatartotta a meggondolatlan liturgizmus és sokakat kísértő modernizmus csapdájától.

Boross Géza (Kiskunhalas, 1931-2010.) a budapesti Theológiai Akadémián végezte teológiai tanulmányait, ahol egy évig tanársegédként is működött, mely után Wuppertal-Eberfeldben volt ösztöndíjas. 1958 őszétől segédlelkész volt a Budapest-Kálvin téri gyülekezetben 1963-ig, amikor Budapest-Törökőri lelképásztorrá választották. Debrecenben doktorált 1970-ben. Jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának professzora a Gyakorlati Teológiai Tanszéken.

Az utóbbi időkben Boross Géza budapesti gyakorlati teológiai professzor publikált a legszorgalmasabban a liturgika tárgy körében. Nagyobb tanulmányait három csoportra bonthatjuk: 1. a szakirodalmat számba vevők¹¹⁸, 2. ökumenikus jellegűek¹¹⁹, 3. az istentisztelet teológiája kutatásával¹²⁰ foglalkozók.

Boross Géza teológiai oktatásban használatos kompendiuma a *Liturgika vázlat* (Budapest, 1984. 1988) címet viseli, amely igen széles külföldi és hazai irodalomra támaszkodik. A református keresztyén istentisztelet teológiájának körvonalait bemutató fejezetet az istenkérdés tisztázásával kezdi, hogy világossá tegye: mi az, ami értelmet ad az egyre inkább Isten nélküli világban az egyház istentiszteletének és az arról szóló tudománynak. (2.§) Az istentisztelet normái fejezetben a bibliai alapvetést végzi el, úgy, hogy a mennyei istentiszteletre tekint először, ahol tartalmi szempontból keres normákat, s talál rá a krisztusközpontúságra, az eucharisztia-adoráció-glorifikáció alaphangjára, az istentisztelet atmoszférájának fontosságára, az úrvacsora megbecsülésére, a mennyei istentisztelet mintájára történő földi istentiszteleti egység szükségességére. Az istentiszteletben hármast lát: 1. meggazdagodni mindazzal, amivel a bőkezű és nagylelkű Isten akar megajándékozni, 2. imádni (*prosküneo*) Istent¹²¹, 3. felajánlani magunkat Isten szolgálatára (5.§).

Boross Géza 1964-1985 között aktívan részt vett az új Istentiszteleti Rendtartás, 1996-1998 között pedig a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának kiadásában megjelent rendtartás előkészítésében.

---

véleményt a "Szempontok és javaslatok az Istentiszteleti Rendtartás revíziója előadás megtartásához" c. Bartholdozattal kapcsolatban.

¹¹⁸ Pl.: *A liturgika mai problémái és szolgálata*. Theológiai Szemle 1965. 84kk; *A liturgika eredményei és problémái a modern szakirodalomban*. Theológiai Szemle. 1965. 349kk; *A magyar ref. gyakorlati teológia huszonöt éve - Liturgika*. Református Egyház. 1970. 35-41; *Miért kell vizsgáljunk a liturgia mai problémáit?* Református Egyház. 1969. 125k.; *Az egyházi zene teológiájának vázlat*. Magyar Egyházzene. 1994/1995. 265-270.

¹¹⁹ Pl.: *A De Sacra Liturgia Konstitutio protestáns szemmel*. Theológiai Szemle. 1967. 199kk; *A Liturgikus Konstitutio magyarországi hatásai*. Theológiai Szemle. 1971; *Régi és új a liturgika világában*. Radó Policarp Emlékkönyv. Theológiai Szemle. 1979. 59.

¹²⁰ Pl.: *Istentiszteleti életünk megújulásának bibliai teológiai alapjai*. Református Egyház. 1967. 224k.; *A II. Helvét Hitvallás liturgikája*. Református Egyház. 1967. 75k.; *A református istentisztelet mint gyakorlati teológiai probléma*. Református Egyház. 1969. 158k.; *A református istentisztelet középpontja az Ige*. Képes Kálvin Kalendárium 1980. 47k; *Az istentisztelet pneumatológiai aspektusai*. Református Egyház. 1983. 73kk.

¹²¹ Vö.: Boross Géza: *Az istentisztelet pneumatológiai aspektusai*. Református Egyház. 1983. 73.

Pásztor János¹²² (Budapest 1925-2007.) teológiai tanulmányait Budapesten végezte 1947-ben. Posztgraduális tanulmányokat folytatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen, Edinburghban, Manchesterben és Princetonban. Szentendrei lelkipásztorkodás után kapott missziói kiküldetést Kenyába, ahol 1970-76 között a limurui Szt. Pál Teológiai Kollégium tanára volt. Hazatérése után Debrecenben lett teológiai tanár és a Nagytemplom lelkipásztora (1976-1987). 1987-től több külföldi egyetem hívta meg vendégprofesszornak hosszabb-rövidebb időre, miközben Budafokon is megválasztott lelkipásztor volt, illetve a budapesti Református Teológián (később Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara) tanított.

Pásztor János *“A református keresztyén egyház istentisztelete”* című Liturgikája az 1985-ös, új Istentiszteleti Rendtartás előkészítő munkái alatt született, s nyomtatásban ugyanabban az évben jelent meg Debrecenben¹²³. Szemléletmódjában meghatározó, hogy *“a keresztyén istentisztelet... a templom és az élet liturgiájának, a doxológiának és a diakóniának az egységében történik”*.¹²⁴ Meggyőződése, hogy az erkölcsi magatartás és az istentisztelet kölcsönösen erősítik vagy gyengítik egymást. A liturgika tárgyának az istentisztelet kritikai vizsgálatát tekinti.

Liturgikája bibliai teológiai alapozású: az istentisztelet felépítésének alapja a teljes Szentírás, amelynek egyik alapvető tanítása szerint Isten emberekkel való bánásmódja a szó és tett egységében történik, és hogy az arra adandó válasznak is a szó és a tett egységében kell megtörténnie¹²⁵. Ebből következik jónéhány biblikus igényű új vonás, amely Pásztor János számos egyéb tanulmányában is előjön: a liturgia-doxologia-diakónia összetartozik; az istentisztelet Isten népének ünnepe; Isten magasztalásának követelménye az, hogy Isten önmagában dicsőítendő (*Soli Doe Gloria*); az ember nem állhat Isten elé bűnvallás nélkül; a bibliai zsoltárok legyenek részei szervesen a liturgiának; istentiszteleti gyakorlatunkban legyen helye a nagy közbenjáró imádságnak, hogy elhagyjuk az önmagunk körül forgó, eltorzult kegyességet; a kötött imádságok felfedezése ellensúlyt adhat az istentisztelet lelkészeknek kiszolgáltatott szabad elemeivel szemben, ugyanakkor a nagy imádkozók (Chrysosthmos, Kálvin, Béza, Méliusz, Huszár Gál stb.) imái összekapcsolnak az egyetemes egyházzal,¹²⁶ így javasolja a Nicea-Konstantinápolyi Hitvallás visszahozását is az Apostoli Hitvallás mellé; a gyülekezet aktív részvételét sürgeti, amikor szorgalmazza a rezponzorikus imádságok bevezetését; az újszövetségi két fókuszú istentisztelet mintájára a teljes istentiszteletben együtt áll a prédikáció és a sákramentum; már évekkel a Limai Dokumentum megjelenése előtt ajánlja a gyakoribb úrvacsorai közösséget, amelyben hangsúlyos helye van a teremtésért és megváltásáért szóló hálaadó (eucharisztikus) imádságnak.¹²⁷

Ezeket a felismeréseket igyekezett az 1985-ös új Istentiszteleti Rendtartás szerkesztő bizottságában is képviselni.¹²⁸ Pásztor János Liturgikájának Komáromban megjelent második

¹²² Életrajzát és bibliográfiáját ld. bővebben: *Líma után*. Tanulmányok Dr. Pásztor János tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk.: Karasszon István. Ráday Nyomda. Budapest. 1995. 1-8.

¹²³ Második kiadásban, bővített formában megjelent 2002-ben - Pásztor János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene és jövője a Szentírás világosságában*. Komárno 2002.

¹²⁴ Pásztor János: *A református keresztyén egyház istentisztelete Liturgika*. Debrecen. 1985. 1.

¹²⁵ U.o. 3.

¹²⁶ Vö.: Pásztor János: *A gyülekezeti imádság kérdéséről*. Református Egyház 1975. 264.

¹²⁷ Pásztor János: *Az úrvacsora értelmezése a reformáció korában és napjainkban*. Református Egyház 1979. 205-209. A Limai Dokumentum szövegét ld. Református Egyház 1985. 53-69. Vö.: Bolyki János: *Az egyetemes egyház imakincse a gyülekezetekben*. In: *Líma után*. Tanulmányok Dr. Pásztor János tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk.: Karasszon István. Ráday Nyomda. Budapest. 1995. 9-22.

¹²⁸ Vö.: Pásztor János: *Az Istentiszteleti Rendtartás (1985) létrejötte és “bukása”* Magyar Egyházzene. 1995/1996. 9-14.

kiadásában (2002) kitér az 1985. évi Istentiszteleti Rendtartás és az 1998-ban kiadott MRTZS új ágendás könyvének értékelésére, valamint figyelembe vette az 1985-2002 között megjelent újabb szakirodalmat is.

Pásztor János liturgikai munkásságát az ökumenikus nyitottság és az ősi formákhoz való ragaszkodás jellemzi, amelyben a Kálvintól származó mondat fogalmazza meg a viszonyítási pontot: „Istennek soha nem tetszett más tisztelet, csak az, amely a Krisztusra volt irányítva”.¹²⁹ Ez a kálvini istentisztelet-újító radikalizmus is beépült gondolkodásába.¹³⁰ Bevallottan nagy hatást gyakorolt istentisztelet-felfogására az ökumenikus mozgalomban való részvétele, gazdag afrikai és angolszász tapasztalatai, a Límai Dokumentummal kapcsolatos munkálkodása az Egyházak Világtanácsa Hit és Egyházszervezet bizottságában és az újabb bibliai teológiai felismerések elfogadása. Jegyzetének fogalmazása itt-ott szertelen, de így is rengeteg impulzust adó és elgondolkodtató.

Kozma Zsolt¹³¹ (Árpástó, 1935. február 19. —) kolozsvári professzor több jelentős tanulmányával hozzájárult az erdélyi liturgiai szakirodalom gyarapításához. A liturgiai problémák iránti fogékonyságához nagyban hozzájárult a családi indíttatás is, hiszen édesapja, **Kozma Tibor** „*A református istentisztelet elvi alapvonalai*”¹³² címmel 1966/67-ben írta meg közel 500 oldalas doktori disszertációját masszív dogmatikai alappozással, a dialektika teológia felismeréseit maradéktalanul szem előtt tartva¹³³. Sajnos akkor nem jelenhetett meg a mű nyomtatásban.

Kozma Zsolt végezte az ún. Kis Ágenda szerkesztését. Jelentősebb tanulmányai a liturgika tárgyköréből: „*A keresztség istentiszteleti és pasztorációs vonatkozásai*”¹³⁴, „*Az úrvacsorai istentisztelet mai kérdései*”¹³⁵, „*Milyen istentisztelet kell nekünk?*”¹³⁶.

¹²⁹ J. Kálvin: *Institutio*. 1559. I. kötet. Pápa. 1909. II..6.1.

¹³⁰ Ld. erre vonatkozóan Pásztor János alábbi tanulmányait: *Kálvin liturgiai jelentősége*. Theologiai Szemle. 1986. 77-80.; *Evangélikus-református istentisztelet a XVI. században*. Magyar Egyházzene. 1993/1994. 1. Szám 31-37.; *Calvin and the Renewal of the Worship of the Church*. The Reformed World 40 (1988). 910-917. = *Kálvin és az Egyház istentiszteletének megújítása*. Magyar Egyházzene 1994/1995. 149-156.

¹³¹ Életrajzához ld.: Fekete Károly: Dr. Kozma Zsolt laudációja. Református Tiszántúl 2000/5. 8.

¹³² Kozma Tibor magiszteri dolgozata már 1961-ben megszületett, amit ő maga is liturgikája újszövetségi bibliai teológiai alapvetésének tartott. Kéziratban maradt, hatalmas terjedelmű doktori disszertációja ezért nem tartalmazza a bibliai alapvetést. „A dolgozat az istentisztelet elvi alapvonalait akarja református talajon tisztázni, még akkor is, amikor az istentisztelet formájával, menetével foglalkozik. De éppen ezért egyrészt nem mozoghat pusztán liturgikai síkon, hanem dogmatikai alapokra is vissza kell nyúlnia. Hiszen manapság a theologiai tudomány művelői egyre világosabban látják, hogy senki sem lehet úgy ’gyakorlati theologus’, hogy ne legyen azonnal szisztematikus, végső fokon pedig bibliká-theologus is és fordítva. A theologia minden egyes területe továbbtúl a másakra és nem lehet egyetlen kérdéshez se hozzányúltni úgy, hogy ne fúrjunk le a gyökérkérdésekig.” (4. oldal)

¹³³ A dolgozat felosztása is tükrözi ezt: Első rész: Dogmatikai alapvonalak — Az istentisztelet mint isteni cselekvés. I. fejezet – Az egyetlen érvényes istentisztelet Jézus Krisztusban; II. fejezet – Az egyház részvétele Jézus Krisztus istentiszteletében; Második rész: Liturgikai alapvonalak — Az istentisztelet mint emberi cselekvés. III. fejezet – Isten tiszteletének lehetetlensége a bűn alatt; IV. fejezet – Isten áttöri a lehetetlenség vonalát; V. fejezet – Az istentisztelet mint értelmi tevékenység; VI. fejezet – Az istentisztelet tényezői; VIII. fejezet – Az istentisztelet formája; VIII. fejezet – Az istentisztelet: csoda kegyelemből; IX. fejezet – Kitekintés vertikális és horizontális irányban.

¹³⁴ Megjelent több helyen is: Theologiai Szemle 1994/6. 5-11.; In: Határidő. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. Új sorozat I. Kolozsvár 1995/187-200.; Kozma Zsolt: Hagymány és időszerűség. Kolozsvár 2002. 159-171.

¹³⁵ In: Határidő. Dolgozatok a református teológiai tudomány köréből. Új sorozat I. Kolozsvár 1995/201-218.; Kozma Zsolt: Hagymány és időszerűség. Kolozsvár 2002. 172-189.

¹³⁶ In: „Krisztusért járva követségben...” Tanulmányok Fekete Károly és Lenkeyné Semsey Klára professzorok tiszteletére. Debrecen. 1996. 126-134.

*Liturgika*¹³⁷ címmel 2000-ben jelent meg nyomtatásban egyetemi jegyzete. Az alapos bibliai teológiai utalásokra hivatkozva arra figyelmeztet egyrészt, hogy a Jézus Krisztustól elszakadt istentisztelet az istentisztelet lehetetlenségét eredményezi, másrészt a Jézus Krisztus istentisztelete lehetetlenné tesz és leleplez minden olyan emberi vállalkozást, amely az istentisztelet igényével lép fel. Az istentisztelet célja fejezetben sajátos definíciót ad: „Ha Isten felől nézzük a gyülekezetet, akkor az istentisztelet célja az *építés*, ha a gyülekezet felől nézünk Istenre, akkor a cél *Isten dicsőségének a visszatükrözése*.” (4.§) A Kálvinnál is megjelenő tétel exegetikai bizonyítását meggyőzően adja az 1Kor 14. része alapján, amelyből kimutatja az építés alanyát, eszközét, tárgyát és módját. Az elvi alapok után áttekinti az istentisztelet történetét az ószövetségi kortól a XX. századig, illetve ezt a részt az „Istentisztelet az örökkévalóságban” (13. §) című fejezet zárja: „Próbáltunk fel- és előretekinteni a mennyei istentiszteletre. Csakis azért, hogy onnan visszanezve arra, amit az egyház végez az időben és a történelemben, tudjuk alázatosan kérni Istentől istentiszteletünk elfogadását Jézus Krisztusért.” (32. oldal) A leíró és a formai főrészek részletes eligazítást adnak az erdélyi istentisztelet részéről és teológiai háttéréről.

Az 1998-ban megjelent MRTZS Ágendáskönyv egyik legrészletesebb kritikai elemzését fogalmazta meg *Az Út Teológia az egyházban* rovatában¹³⁸. Az agenda érdemei mellett kijelenti: „A hatvan éven felüliek a maguk számára készítették, s a középkorú nemzedéknek nemsokára meg kell fogalmaznia a maga liturgiáját. Ilyen értelemben ez nem is új agenda, csak az 1932-es zsinat által elfogadottnak a revíziója.”¹³⁹ Észrevételeit hét témakörben bocsátotta közre. Vannak fenntartásai az elvi kérdések megfontoltságával kapcsolatosan, a szerkezet tagolását illetően, rámutat a tévedésekre és az értelmetlenségekre, hiánylistát ad, majd a bibliai szövegek idézési módjáról, a szóhasználat és nyelvhelyesség problematikusságáról fejt ki gondolatait. „Ez az értékelés nem az ágendáskönyv elvetését célozza, hanem a Romániai Református Egyházban egy új elfogadási folyamatot szeretne beindítani, amelynek végén a szöveget Zsinatunk törvényerőre emeli.”¹⁴⁰

Közkézen forgó liturgika jegyzetek szerzői és munkásságuk

A liturgika-oktatás jelentősebb személyiségeinek és felfogásuk bemutatása hiányos lenne, ha röviden nem szólnánk azokról a szerzőkről és munkáikról, teológiai jegyzeteikről, amelyek napjaink oktató munkájában - a fent már említetteken kívül - közkézen forognak.

D. Dr. Szabó Géza budapesti professzor jegyzete 1968/69-ben jelent meg két kötetben.¹⁴¹ Az első kötet az elvi liturgikát tartalmazza, amelyben külön fejezetet szentel a liturgus személyére vonatkozó elvárásoknak, míg a második kötetben a történeti liturgikát adja elő. Liturgikai tárgyú írásai közül kiemelkedik az *Uppsala és az istentisztelet*¹⁴² címmel közölt tanulmánya, amely elemzi a nagy jelentőségű 1968-as ökumenikus ülés istentisztelettel kapcsolatos ajánlásait.

Szőnyi György sárospataki professzor 1993-ban adta közre *Felkészülés az istentiszteletre – Liturgika* c. füzetét. A hagyományos tudnivalókon túl az átlagosnál gazdagabb az imádságról és az éneklésről szóló fejezet, amely jelzi, hogy ezen a két területen

¹³⁷ Kozma Zsolt: *Liturgika – a református gyülekezeti istentisztelet elmélete*. Protestáns Teológiai Intézet Kolozsvár 2000. A kurzus 1980-ban jelent meg először stencilezett formában.

¹³⁸ Kozma Zsolt: *Teológia az egyházban – Ágendáskönyv 1998*. Az Út 2001/1. 12-23.

¹³⁹ U.o. 12-13.

¹⁴⁰ U.o. 23.

¹⁴¹ Kiadta a Budapesti Református Theologiai Akadémia Kurzustára az 1968/69. tanévben.

¹⁴² *Theologiai Szemle* 1969. 16.

saját kutatásai is voltak a szerzőnek.¹⁴³ Különös érték a “Milyen legyen a gyülekezeti imádság?” fejezet 22 pontja (28. oldal).

Összefoglalás

1. A magyar református liturgikák XIX. századi történetében főként a peregrináció alatt és után megismert külföldi gyakorlati teológusok hatása érezhető. Az átvett irányzatok közül Schleiermacher elvei tartósan jelen voltak.
2. Tóth Ferencsel kezdődően a XIX. század lett a magyar liturgikai nyelvezet terminus technikusainak széles körű elterjedésének évszázada.
3. Mindkét vizsgált századon átível az egységes magyar református liturgia megteremtésének vágya és az érte történt erőfeszítés. Kár, hogy a tisztán bibliai és teológiai szempontokat olykor egyháztársadalmi, egyházigazgatási, kegyességi vagy egyházpolitikai szándékok árnyékolják be, ezért joggal lehet hiányérzetük ezekkel a munkálatokkal kapcsolatban. A legtöbb esetben az elvi-teológiai kérdések megoldásán túl egyházfegyelmi kérdéssé vált a liturgia ügye.
4. A magyar liturgikák történetében jól kitapinthatók a XX. század tudományos teológiai impulzusai. Ezekkel a hatásokkal együtt tudott mozdulni a magyar református liturgiatudomány.
5. A teológiai felismerések mellett színvonalas résztanulmányok születtek a magyar református liturgiátörténet korszakos egyéniségeiről, munkásságukról és a korábbi évszázadok liturgiai szempontból fontos alkotásairól. A "liturgiátörténeti kövület" szemléletmódból kialakult az a felfogás, hogy számon kell tartani és meg kell becsülni a saját "liturgiai örökségünket".
6. A bibliai teológiai felismerések, a rendszeres teológiai fordulatok mellett megjelentek az ökumenikus hatások és kihívások is az Egyházak Világtanáncsa oldaláról éppúgy (Lund, Uppsala, Límai Dokumentum), mint a II. Vatikáni Zsinat liturgiareformja felől.
7. A magyar református liturgika előtt álló feladatok megoldását gyorsító tényező nem feltétlenül az uniformizálási kényszerből kell, hogy kiinduljon, hanem abból a tényből, hogy a számtalan liturgia-variánst alkotó liturgus kollégánknak nem alakult ki az a liturgiai érzéke, amely a keresztyén istentisztelet biblikus mércéjével rendelkezne, s az istentisztelet lényeges elemeit semmi pénzért nem hanyagolná el, nem csinálná és mondaná másként, illetve nem áldozná fel. A liturgika-oktatás felelősségét manapság csak növeli a szekularizmus újabb hullámának erőteljes és szívós jelenléte.

---

¹⁴³ Szőnyi György: *A magyar református gyülekezeti imádság a 18. századtól napjainkig*. Budapest. 1977. és Szőnyi György: *Hymnológiai gyűjtemény*. Theológiai Tanulmányok új folyam. 24. Budapest 1990.